

MAGYAR TÖRTÉNELMI
EMLÉKEK

ÉRTEKEZÉSEK

JEZSUITÁK 1773 ELŐTT ÉS UTÁN

Tanulmányok a Jézus Társasága
feloszlataának 250. és Pray György születésének
300. évfordulója alkalmából

ELTE | HTK
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZET

JEZSUITÁK 1773 ELŐTT ÉS UTÁN

Tanulmányok a Jézus Társasága feloszlásának 250.
és Pray György születésének 300. évfordulója alkalmából

MONUMENTA HUNGARIAE HISTORICA

DISSERTATIONES

Seriem fundavit
PÁL FODOR

Redigit
ANTAL MOLNÁR

ELTE Institutum Historicum Sedis Centralis
Studiorum Philosophicorum
Budapestini, 2026

MAGYAR TÖRTÉNELMI EMLÉKEK
ÉRTEKEZÉSEK

Jezsuiták 1773 előtt és után

Tanulmányok a Jézus Társasága
feloszlatásának 250. és Pray György
születésének 300. évfordulója alkalmából

Szerkesztette:

Fazekas István – Siptár Dániel – Tóth Gergely

ELTE | HTK
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZET

ELTE Humántudományok Kutatóközpontja

Történettudományi Kutatóintézet

Budapest, 2026

A kötet nyomdai előállítását a Nemzeti Kulturális Alap
208188/00053 azonosítószámú pályázati támogatása finanszírozta.

© Szerzők, 2026

© Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltára,
ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja, 2026

A borító Gottlieb II Heiss (Johann Baptist Bergmüller után):
Jézus Társasága felosztatásának allegóriája című rézkarcának
(Pannonhalmi Főapátsági Múzeum)
felhasználásával készült.

ISBN 978-615-5881-25-1

ISSN 2063-3742

A rezüméket fordította: Siptár Péter

Szaklektor: Mihalik Béla Vilmos

A mutatókat készítette: Jarmalov Rezső

Kiadja

a Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltára és
az ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja

Nyomdai előkészítés:

ELTE HTK Történettudományi Kutatóintézet

Tudományos Információs Osztály

Vezető: Kovács Éva

Olvasószerkesztő: Bardi Erzsébet

Borító és tördelés: Zsigmondné Balázs Ildikó

Térkép: Nagy Béla

Nyomdai munka: Fellini Kft.

Felelős vezető: Marosi Attila

TARTALOM

Szerkesztői előszó (<i>Fazekas István – Siptár Dániel – Tóth Gergely</i>)	7
JEZSUITA OKTATÁS A 18. SZÁZADBAN	
KÁDÁR ZSÓFIA – HENRIETA ŽAŽOVÁ: Jezsuita terjeszkedés Nagyszombatban: építkezések, rendtagok, épületek	11
BARTA M. JÁNOS – FAZEKAS ISTVÁN: A nagyszombati jezsuita gimnázium diáksága az 1735/1736-os tanévben	51
KÖKÉNYESI ZSOLT: A jezsuita iskolahálózat magyar főúri tanulói a feloszlítás előtti időszakban (1759–1773)	75
SZÁDOCZKI VERA: <i>Repetitio est mater studiorum</i> . Repetensképzés a 18. századi jezsuitáknál	99
A JÉZUS TÁRSASÁGA FELOSZLATÁSA ELŐTT ÉS UTÁN	
BABARCZI DÓRA: Jezsuiták és kakaó. A Jézus Társasága és a Portugál Birodalom gazdasági konfliktusa a 18. század közepén	123
SIPTÁR DÁNIEL: Az osztrák jezsuita rendtartomány keleti része a feloszlítás előtti években	143
MÓZESSY GERGELY: Exjezsuiták a székesfehérvári egyházmegyében	199
LAKATOS ADÉL: Jezsuita névjegyzékek a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár Kézirattárában	209
PRAY GYÖRGY, A JEZSUITA ÉS EXJEZSUITA TÖRTÉNÉS	
TÓTH GERGELY: „Kritikai történetírásunk megalapítója”? Vizsgálódások Pray György historikusi munkássága körül	237
VÁSÁRY ISTVÁN: Magyar őstörténet és a kínai rítusvita: Pray versus Desericzky és Cetto	267
BENEI BERNADETT: Pray György és középkori történelmünk kritikus kérdései	283
JARMALOV REZSŐ: Pray György és Gánóczy Antal disputája a váradi püspökség megalapításáról	299
SÁNTA SÁRA: Pray György, a tudós könyvtáros (1774–1790)	319
Személynévmutató	335
Helynévmutató	349
A kötet szerzői	357

„Kritikai történetírásunk megalapítója”?

Vizsgálódások Pray György
historikusi munkássága körül¹

Előhang: az antonomáziák hasznáról és veszélyeiről

A régmúlt neves figuráihoz gyakran kötünk antonomáziákat, avagy névhelyettesítő funkcióval rendelkező szóképet, állandósult körülírást. Így lett Hérodotosz a történetírás atyja, Istvánffy Miklós a magyar Livius, Deák Ferenc a haza bölcse, és így tovább. Ám ezek a kikristályosodott, közmegegyezésen alapuló megállapítások kiüresedhetnek, ha nincs mögöttük naprakész tudás, friss kutatási eredmények, aktuális tudományos módszerekkel végzett vizsgálatok, vagyis olyan aktív kutató vagy kutatók, akik hitelesen és érvényesen tudnak véleményt mondani az adott személyről. Ilyenkor a fényesre koptatott megállapítások kritikátlanul, evidenciaként ismétlődnek anélkül, hogy a használók valódi tudással és tapasztalattal rendelkeznének azok valóságtartalmáról.

Pray Györgynek (1723–1801), a kiváló tehetséggel és munkakedvvel megáldott jezsuita historikusnak is van egyfajta állandósult „címe”, amelyet, úgy tűnik, Hóman Bálint teremtett meg. Nagy hatású dolgozatában ugyanis azt írta róla, hogy ő, azaz Pray volt a kritikai történetíró-iskola, avagy kritikai történetírás megalapítója Magyarországon. Ugyanitt Hóman megtagadja a „rendszeres és következetes kritikát” Pray elődeitől, így Timontól, Béliától és Schwarztól.² Ez a megállapítás nagy karriert futott be, mivel később is megmaradt Praynak ez az alapító nimbusza, és szakmunkákban, összefoglalásokban továbbra is feltűnik – kérdés azonban, hogy mennyire állja meg a helyét.³

1 A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj és a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával készült (K 137752). Köszönöm kedves kollégámnak, Thoroczkay Gábornak a tanulmányom elolvasását és az azzal kapcsolatos javaslatokat. Szintén köszönöm Pálosfalvi Tamás kollégámnak, hogy segített az egyik oklevél azonosításánál, és Serfőző Szabolcsnak, hogy szakirodalmat ajánlott egy témában.

2 „Munkásságát [Kaprinai Istvánét – T. G.] mintegy átmenetnek tekinthetjük a Pray föllépte után kialakult kritikai irányhoz [...] Noha az úttörők nélkül Pray sohasem juthatott volna el az elért magaslatra, kritikai történetírásunk megalapítójának mégis őt kell tartanunk.” Hóman Bálint: Tudományos történetírásunk megalapítása a XVIII. században (1920). In: *Uő: Történetírás és forráskritika*. Szerk. Bárány Attila. I–II. Máriabesnyő–Gödöllő, 2003. (Historia Incognita I. 6.) I. 335–357., itt: 347, 356.

3 Ha nem is mindig szó szerint, de Hóman nyomán az alapító szerepét adják Praynak: Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. 3. bőv. kiadás. Bp., 1996. 574–576.; Gunst

Nem mondhatjuk viszont, hogy napjainkban Pray mellőzött, nem kutattott szerző lenne. Az utóbbi évtizedekben Vásáry István, Szörényi László, Szabados György, Báthory Orsolya és Soós István is foglalkozott a munkásságával – és fontos részeredményeket köszönhetünk nekik.⁴ Nagy szintézis azonban, vagyis monografikus feldolgozás a jezsuita Lischerong Gáspár 1937-es munkája⁵ óta nem készült róla. Ezért lenne szükséges az életmű és az azzal kapcsolatos megállapítások revíziója, vagyis a teljes újraolvasás, újraértékelés. Tanulmányomban ezt persze nem kísérelhetem meg, de bízom abban, hogy néhány problémás pontra sikerül rávilágítanom.

A mítosz megalapítása: Pray saját magáról és elődeiről

Elsőként Pray hun–avar–magyar őstörténeti munkájára, az *Annales veteres*re kell kitérnünk.⁶ Ezzel indul pályája, ez tette ismertté és elismertté, mégpedig teljes joggal. Érdekes ugyanakkor elidőzni egy kicsit a mű bevezetőjénél – ennek olvastán ugyanis az a gyanúja támadhat a figyelmes olvasónak, hogy a hómáni felmegasztalást, azaz önnön mítoszáat Pray részben saját maga terem-

Péter: *A magyar történetírás története*. Debrecen,² 2000. (Történelmi Kézírónyvtár) 157.; Szabados György: Párhuzamos gondolatok Attiláról, Szent Istvánról. *Aetas* 19 (2004) 135. (idézőjelben, Hómanra hivatkozva így aposztrofálja Prayt: „A jezsuita Pray György, »kritikai történetírásunk megalapítója«”); Szijártó M. István: *A történelem diskurzusa: Bevezetés a 20. századi történetírás történetébe és elméletébe*. Bp., 2021. 57. A szakmunkák mellett már a szélesebb nyilvánosságban is rögzült a fordulat. A Hét című hetilap 1973. évi számában így emlékeztek a tudós születésének 250. évfordulójára: „250 éve, 1723-ban Érsekújváron született Pray György történetíró, a magyar történelmi forráskutatás kiváló tudósa, a kritikai történetírás megalapítója”. Lásd *A Hét* 18 (1973) 23. sz. 2. Az utóbbi időben ugyanakkor az is kérdésként merült fel, hogy vajon Pray történetírása mennyire számított modernnek a saját korában. Munkássága (túl)értékelését ugyanis már kritikával kezeli Soós István: Felzárkózás vagy lemaradás? Történetírás a 18. századi Magyarországon. In: *Clio inter arma. Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*. Szerk. Tóth Gergely. Bp., 2014. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 227–251., különösen: 238., 250–251. Erős Vilmos szintén arra hívja fel a figyelmet, hogy a korszakban már elavultnak számítottak Pray, Katona és a többiek művei. Lásd Erős Vilmos: *Modern historiográfia. Az újkori történetírás egy története*. Bp., 2015. 74. A kérdésre alább mi is visszatérünk.

- 4 Vásáry István: Az őstörténész Pray. In: uő: *Magyar őshazák és magyar őstörténeszek*. Bp., 2008. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 24.) 153–160.; Szörényi László: Nyelvrokonság, őstörténet és epika a XVIII. századi magyarországi jezsuita latin irodalomban. In: uő: *Studia Hungarolatina. Tanulmányok a régi magyar és a neolatin irodalomról*. Kortárs, Bp., 1999. 73–83.; Szabados György: *A magyar történelem kezdeteiről. Az előidő-szemlélet hangsúlyoaltatásai a XV–XVIII. században*. Bp., 2006; Báthory Orsolya: *Pray György Epitome Rerum sub Josepho II. Leopoldo II. et Francisco I. regibus Hungariae gestarum című műve (bevezető tanulmány és szövegközlés)*. Doktori (PhD-) értekezés. Debrecen, 2009; Soós: Felzárkózás vagy lemaradás, 238–247.
- 5 Lischerong Gáspár SJ: *Pray György élete és munkái*. Bp., 1937. A jezsuita atya lelkiismeretes és szorgalmas munkát végzett hajdani rendtársa biográfiájának és munkásságának bemutatásával, de általában nem lép túl Pray műveinek pusztá ismertetésén.
- 6 Georgius Pray: *Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum, ab anno ante natum Christum CCX. ad annum Christi CMXCVII. deducti*. Vindobonae, 1761. Ad lectorem, f. **v

tette meg. Itt ugyanis szerzőnk amiatt panaszkodik, hogy a magyarok nem adták ki saját történelmük kútfojt, továbbá a honi évkönyvek, krónikák hiányosak, tévesek, tele mesével.⁷ Vagyis úgy tünteti fel a helyzetet, mintha a nagy aratás csak rá várna. Ez azonban súlyos torzítás! Már előtte is voltak, akik nagyon sok eredményt értek el a magyar történelem tudományos igényű kutatása terén. Otrókcsi Főris Ferenc hatalmas bizánci forrásanyag felhasználásával, kiváló erudícióval kutatta az államalapítás előtti századokat;⁸ és meg kell említeni Timon Sámuel is, akinek őstörténete, az *Imago antiquae Hungariae* egy kevésbé emlegetett, de rendkívül gondosan és jól megírt munka, különösen a 9–10. századi Kárpát-medencei korszak tárgyalása.⁹ És persze külön ki kell emelnünk Bél Mátyást, aki tizenöt évvel korábban valóságos programot hirdetett a honi kútfojt kiadására és korábbi elbeszélő forrásaink kritikai felülvizsgálatára (Pray mintha az ő szavait visszhangoznánk!),¹⁰ és sokat

7 „...quod propemodum ferrem inpatienter, solos fere nos esse, qui, cum finitimae nobis gentes historiae suae monumenta in lucem protraxerint, maiorum nostrorum res gestas, nec in unum collectas, et miris praeterea tenebris obvolutas haberemus. Nam quae domestici annales de iis perhibent, liquet, ut plurimum manca, fabellisue aspersa, tum magnam quoque partem incerta, nec servata temporum ratione in litteras relata esse. Deterserimne hos naevos, an contra, arbitrium penes eos erit, qui tenuem nostrum conatum evolverint...” Pray: *Annales veteres*, f. **r. (Ad lectorem.) („...igen nehezen tűrtem ugyanis, hogy miközben a szomszédos népek saját történelmük emlékeit már napvilágra hozták, szinte mi vagyunk az egyetlenek, akik őseink viselt dolgait nem gyűjtöttük össze, sőt elképesztő sötétségben hagyjuk őket. Mert amit a honi évkönyvek róluk [őseinkről – T. G.] tartalmaznak, az nyilvánvaló módon többnyire hiányos, és tele van szórva mesékkel, másrészt nagymértékben megbízhatatlan, és az időrend betartása nélkül lett lejegyezve. Hogy e szégyenfoltokat letöröltem-e, avagy sem, azt azok dolga lesz megítélni, akik forgatják majd e csekély próbálkozásunkat...”) (A tanulmányban előforduló fordítások tőlünk származnak – T. G.)

8 Otrókcsi Főris műve: Franciscus Foris Otrókcsi: *Origines Hungaricae, seu liber, quo vera nationis Hungaricae origo et antiquitas, e veterum monumentis et linguis praecipuis panduntur...* I–II. Franequerae, 1693. Értékelését lásd Szabados: *A magyar történelem*, 146–152.; Tóth Gergely: „Civilizált” őstörténet. A magyar nyelv és a magyar nemzet eredetének kutatása Bél Mátyás életművében. *Történelmi Szemle* 54 (2012) 219–246., itt: 224–226. Otrókcsi Főris életére lásd Faltenbüchl Ferenc: *Otrókcsi Főris Ferenc élete és irodalmi működése*. Esztergom, 1899.; kéziratban maradt egyháztörténetére legújabbban, további irodalommal: Jarmalov Rezső: Otrókcsi Főris Ferenc *Historia Ecclesiastica Hungarorum* című művének kéziratai és szövegproblémái. In: *A latin nyelv a kora újkori Magyarország és Erdély kultúrájában és művelődésében*. Szerk. Békés Enikő – Kasza Péter – Molnár Dávid. Szeged, 2023. (Convivia Neolatina 5.) 185–196.; uő: Otrókcsi Főris Ferenc műve a magyar egyháztörténetről. *Fons* 29 (2022) 461–480.

9 Timon műve: Samuel Timon: *Imago antiquae Hungariae*. Cassoviae, 1733.; munkásságának jelentőségére újabban, további irodalommal: Benei Bernadett: „Non tam stylo, quam veritatis studio.” Timon Sámuel új szemléletű forráskritikája az *Epitome Chronologica Rerum Hungaricarum* c. munkájában. In: *Scientiarum miscellanea: Latin nyelvű tudományos irodalom Magyarországon a 15–18. században*. Szerk. Kasza Péter – Kiss Farkas Gábor – Molnár Dávid. Szeged, 2017. (Convivia Neolatina Hungarica 2.) 53–59.; az *Imago antiquae Hungariae* műltszemléletére lásd Tóth Gergely: Óslakos-vita vagy közös őstörténet? Perlekedő és megegyezést kereső néperedet-narratívák Magyarországon a 17–18. században. In: *Irodalomtörténet, tudománytörténet, eszmetörténet: Tanulmányok Tarnai Andor halálának 25. évfordulójára*. Szerk. Papp Ingrid. Bp., 2020. 93–107., itt: 99–103.

10 Habár a korszak eruditus történetírásában a „rég” (középkori és humanista) történeti művekben lévő „mesék” (*fabulae, fabellae*) kritizálása közhely, mégis elgondolkodtató, hogy a *Scripto-*

is tett e célok megvalósulásáért. A szorgos evangélikus tudós ugyanis nagyszámú magyar vonatkozású forrást adott ki – ezért is álságos Pray panaszkodása a forrásgyűjtemények hiánya miatt –,¹¹ és őstörténettel is elmélyülten foglalkozott, bár nem olyan szisztematikusan.¹²

Emellett hangsúlyoznunk kell azt is, hogy nemcsak Bél, hanem Otrókocsi Fóris, Timon, sőt korábban már Nadányi János is kritizálták, javították, sőt igen sokszor elvetették a krónikahagyomány és annak folytatói, azaz Thuróczy és Bonfini által közvetített adatokat és állításokat, főleg szavahihetőbb elbeszélő kútfők, illetve oklevelek alapján.¹³ Pray nagyon jól tudta ezt – hiszen sűrűn idézte őket –, bevezetőjében azonban az előzmények között mégis egy sorban említi Thuróczyval és Bonfinival Otrókocsi Fórist, Timont és Bél, meglehetősen kritikus hangnemben – láthatóan azért, hogy saját úttörő szerepét semmi se homályosítsa el.¹⁴ Ez azonban elfogult és félrevezető narratíva: én inkább úgy látom, hogy a régi szerzők „megrostálásának”, illetve a források kiadásának hangsúlyozását Pray közvetlen elődeitől vette át. Vagyis ki kell jelenteni, hogy nem Praytól számítandó a kritikai irány megjelenése a magyar történetírásban – bármennyire is szerette volna így láttatni magát.

A magyar őstörténet „dekonstrukciója”: az *Annales Veteres*

Pray érdemei ugyanakkor vitathatlanok a magyar őstörténet kutatása terén, még akkor is, ha több előfutára is volt. Az *Annales veteres*ben a kínai évkönyvek és más források segítségével hatalmas vehemenciával és nem kisebb erudícióval lát neki a hagyományos hun történet szinte teljes dekonstrukálásának. Hogy egy példát említsünk, az egész Csaba-történetet, vele a székely eredet-

res rerum Hungaricarum második kötetének bevezetőjében Bél is a *fabellae* kigyomlálását tartja fontosnak a magyar krónikákból, csakúgy, mint 15 évvel később Pray. Lásd Bél Mátyás: *Lectori erudito* s. p. d. Matthias Belius [Praefatio]. In: Johannes Georgius Schwandtnerus: *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini...* Tomus II. [Bécs], 1746. i–xxxiii., itt: ii. Pray szavaira lásd fentebb a 7. jegyzetet.

11 Lásd uo. Bél forráskiadói munkásságára, elsősorban az általa megjelentetett *Adparatusra* és az ő közreműködésével összeállított *Scriptoresre* újabban, további irodalommal lásd Tóth Gergely: Bél Mátyás ismeretlen történeti forráskiadvány-tervezete: a *Collectio scriptorum Hungaricorum*. In: *Magyar Könyvszemle* 127 (2011) 173–192.; uő: A magyar történetírás kritikája és megújításának programja az 1740-es évekből. Bél Mátyás és a *Scriptores rerum Hungaricarum. Történelmi Szemle* 55 (2013) 593–617.; uő: The First Edition of Nicolaus Olahus' Hungaria in Matthias Bel's *Adparatus* (1735). In: *Nicolaus Olahus 450: Proceedings of the International Conference on the 450th Anniversary of Nicolaus Olahus' Death – Nicolaus Olahus 450: Tagungsband der internationalen Konferenz zum 450. Todestag von Nicolaus Olahus*. Hrsg. Emőke Rita Szilágyi. Wien, 2019. (Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien 17.) 123–142.

12 Lásd erre Szabados: *A magyar történelem, 172–177*; Komlóssy Gyöngyi: *A különös magyar nyelv. Adalékok Bél Mátyás nyelvtudományi munkásságához*. Bp., 2010. (*Historia Litteraria* 27.); Tóth: „Civilizált” őstörténet.

13 Lásd erre Tóth: *A magyar történetírás*, 603–606.

14 Pray: *Annales veteres*, f. ** v. (Ad lectorem.)

történetet a hiteltelen mesék közé utalja, mivel – mint írja – Csabáról a korabeli források nem szólnak, és maga a történet is nevetséges, ahogy a névváltoztatás is.¹⁵ Kiméletlen történészi csákányával Pray az egész hun historiából csupán az „utcafrontot” hagyja meg, vagyis a hun–avar–magyar rokonságot; már elveti ugyanakkor azt az ideát, hogy a magyarok Attila hunjainak és az avaroknak a leszármazottjai lennének, és meg is rója Bél Mátyást amiatt, hogy ezt állította.¹⁶

Ugyanakkor ő is igen súlyos hibákat követett el munkájában, amint arra Vásáry István és Szabados György rámutattak. Ilyen volt például a magyarok azonosítása az ázsiai türkökkel, a *De administrando imperio*-ban található két nevezetes kifejezés, a Σάβαρτοι ἄσφαλοι (*sabartoi asphaloi*) és az Ατελκούζου (*Atelcusu*, Etelköz) teljes félreértése, a magyar törzsnevek kabarként való magyarázata, vagy éppen az az állítása, miszerint a besenyők lennének az erdélyiek ősei.¹⁷ Mégis, műve rendkívüli jelentőségű. Mint a hivatalos történettudomány felkent képviselője, aláaknáztta és megrogyasztotta a Pierre Nora-i értelemben vett nemzeti emlékezet szilárdnak hitt oszlopait, így Árpád Attilától való származását, a magyarság históriájával összefonódó hun és avar történetet, illetve annak virtuális emlékezethelyeit: Thuróczyt, Bonfiniét, vagy éppen a hun fejedelmek Nádasy-Mausoleumban látható ábrázolásait.¹⁸

15 „Ridiculum enim illud est, eam Hunnorum partem, cum in Transilvaniam delata esset, metu hostium, ne pro Hunnis agnoscerentur, Sículos se appellasse; quasi vero mutato nomini tantum momenti inesset, ut Gepidis, qui Daciam tum habebant, quive paullum ante cum iis praelio conflixerint, quidvis aliud, quam Hunni, quos sermo, vivendi norma, et amictus ab aliis discreverat, viderentur. Nec credibile etiam illud: exiguum hunc numerum, cum ceteri Hunni divulso in partes Attilano imperio ad Borysthenem regnum sibi sub Dengizicho constituerent, ab reliquo Hunnorum corpore se abstraxisse, ut sponte Gepidarum, qui Hunnorum prius servi erant, imperio se subiicerent.” Pray: *Annales veteres*, 179–180. („Nevetséges állítás, hogy a hunok eme része, miután Erdélybe vonult, az ellenségtől való félelmében székelynek nevezte magát, nehogy rájöjjenek, hogy hunok; mintha bizony a név megváltoztatása annyira sokat számított volna, hogy a gepidák, akik akkor Daciát birtokolták, s akik nem sokkal korábban csatában ütköztek meg velük, másnak látták volna őket, s nem hunoknak, akiket beszédjük, életmódjuk és ruházatuk is megkülönböztetett másoktól! Az sem hihető, hogy miközben a többi hun Attila birodalmának szétesése után a Borysthenésnél királyságot alapított magának Dengitzik alatt, ez a kevés ember a hunok többi részétől eltávozott volna, hogy önként a gepidák uralma alá vesse magát – akik korábban a hunok szolgálói voltak.”)

16 „Itaque errore capitali lapsus sit Belius in principio Prodrumi sui, quod Hungaros ex Hunnis Attilanis et Avaribus conflatos existimavit.” Lásd uo. 311. („Így aztán óriási hibát vétett Bél Prodrumusa elején azzal, hogy úgy vélekedett: a magyarok Attila hunjaiból és az avarokból keletkeztek.”) Vö. Tóth: „Civilizált” őstörténet, 243. Pray munkájának jelentőségére ebben a vonatkozásban még lásd Dobrovits Mihály: Joseph Deguinges, Georgius Pray, and the Reshaping of the Hungarian National Identity in the Eighteenth Century. *Chronica: annual of the Institute of History University of Szeged* 18 (2018) 70–75.

17 Vásáry: Az őstörténész Pray, 156–157.; Szabados: *A magyar történelem*, 188–193.

18 A Nora-i fogalmakra – nemzeti emlékezet, emlékezethely, „hivatalos” történész – lásd Pierre Nora: *Emlékezet és történelem között – Válogatott tanulmányok*. Ford. Haas Lídia [et al.], szerk. K. Horváth Zsolt. Bp., 2010. 13–33.; nézeteinek összegzése, további irodalommal: Szijártó: *A történelem*, 348–351.

Drasztikus és messzire ható lépés volt ez, bár korántsem hozott azonnal változást, mert a hagyományos eredettörténetnek igen erősek voltak a pozíciói.¹⁹

Bravúrok és botlások: Pray és a magyar középkor

Pray folytatta *Annales*ét, s megírta az államalapítás utáni magyar történetet is. Így keletkezett az 1564-ig vezetett *Annales regum* 1763–1770 között.²⁰ Munkájához az elbeszélő források széles spektruma mellett nagymértékben felhasználta az okleveles anyagot is. Mégis, a keresztény magyar állam tárgyalása nehezebb feladatnak bizonyult számára. Az őstörténet őskáoszában Pray nagyszerű debattőrként hadakozhatott, mint valami kultúrhérosz Herkules az idejétmúlt, veszedelmes gigászokkal. Ám a középkori magyar történetben már nem a legendák jelentették a fő bajt, hanem a hiányos elbeszélő anyag, a tátongó lyukak. Egészen más karakterre, mukamódszerre volt szükség tehát: egyebek mellett neki kellett gyürkőzni a rendelkezésre álló és egyre bővülő okleveles anyag feldolgozásához. A feladat nagyságához képest elég meglepő, hogy két évvel az *Annales veteres* után Pray már jelentkezett a „királyok évkönyveinek” első kötetével.²¹

Az *Annales regum*mal kapcsolatban a szakirodalom általában csak szuperlatívuszokban beszél,²² és nem is ok nélkül. A magasztaló szavak mellett ugyanakkor rendre elmarad annak bizonyítása, hogy miért is volt ez a munka annyira kimagasló, hol mutatkozik meg benne Pray fejlett forráskritikai érzéke. Persze az előszó ezúttal is nagyon magabiztos. Igaz, szerzőnk itt méltányosabb: bár a deklarált cél ezúttal is az elavult magyar történeti hagyomány, név szerint Thuróczy és Bonfini meghaladása, felülírása, már nem felejt el megjegyezni, hogy Timon és Bél sokat tettek a két 15. századi szerző hibáinak kijavítása érdekében. Kijelenti ugyanakkor, hogy egyikük sem tudta elérni a célját, mert sem az okleveles anyaghoz, sem a külföldi történeti munkákhoz, szövegkiadásokhoz nem értek hozzá kellő mértékben. Pray elismeri, hogy ő szerencsésebb volt mindkét forrástípus tekintetében, s nem mulasztotta el ki-

19 Nem térünk itt ki Desericzky József Incével és Cetto Benedekkel folytatott vitájára, és az ehhez kapcsolódó publikációira, amelyekben további eredményeket ért el az őstörténet kutatása terén. Lásd minderre Lischerong: *Pray György*, 66–74.; Vásáry: *Az őstörténeész Pray*, 158–160.; Szörényi: *Nyelvrokonság*; Szabados: *A magyar történelem*, 196–201.; illetve legújabban lásd Vásáry István tanulmányát a jelen kötetben.

20 Georgius Pray: *Annales regum Hungariae ab anno Christi CMXCVII ad annum MDLXIV. deducti ac maximam partem ex scriptoribus coaevs, diplomatibus, tabulis publicis et id genus litterariis instrumentis congesti*. I–V. Viennae, 1763–1770.

21 Lásd erre Szabados: *A magyar történelem*, 195.

22 Lásd erre főleg a 3. jegyzetben idézett munkákat. Vö. még Szabados György: *Jezsuita „sikertörténet” (1644–1811). A magyar történettudomány konzervatív megteremtőiről*. In: *Clio inter arma*, 214.; Soós: *Felzárkózás vagy lemaradás*, 239.

hangsúlyozni, hogy ezek segítségével nagy tere nyílt a hibák, tévedések javítására, illetve a hiányzó adatok pótlására.²³

Pray valóban jelentős mennyiségű oklevelet, illetve azokból leszűrhető adatot épített bele a magyar köztörténet foghíjas vázába. Gondosságát dicséri, hogy nemcsak kéziratból, hanem sok más nyomtatott műből (Lucius, Péterffy, Bél, Timon stb.) is átvesz okiratokat, olykor teljes terjedelemben. A hivatkozott szövegeket igen sokszor kiváló érzékkel hasznosítja, és eredményesen mutat rá arra, hogy mennyiben gazdagítják az okmányokban foglaltak a magyar históriáról szóló ismereteket.

Álljon erre itt két példa! Pray az 1246. évnél idézi IV. Béla ugyanezen év május 6-án kelt oklevelét Gál erdélyi püspök részére, amelyben az uralkodó a főpap kérésére mentességet ad Gyulafehérvár lakosainak és a püspöki falvak lakóinak a vajdai és ispáni bíraskodás alól, tekintettel a tatár pusztításra, és a mondott települések emiatt megfogyatkozott lakóira.²⁴ A jeles történész ebből helyesen következtet tudatos politikára a király és a püspök részéről, amely az elpusztított települések újbóli benépesítésére irányult.²⁵ Egy másik helyen idézi Zsigmond 1409. évi oklevelének narrációját,²⁶ amely a nikápolyi csatáról szól. Ennek kapcsán jelzi, hogy az oklevél tanúsága szerint a török veszteségek is nagyok voltak, illetve hogy Timon tévesen nevezi meg Kis-Nikápolyt a csata helyeként, mivel Nagy-Nikápolynál zajlott az ütközet, ahogy az oklevélben is szerepel.²⁷ Ezeket a következtetéseket csak méltatni lehet, hiszen ilyenkor Pray jó érzékkel hasznosítja az oklevelek tartalmát, különösen a narrációkat.

Végig érezhető tehát a törekvés Pray részéről az okleveles anyag kiaknázására, vagyis folyamatosan törekedett rá, hogy az oklevelek s más elsődleges

23 Lásd Pray: *Annales regum*, I. Ad lectorem (sztlan).

24 Az oklevél fennmaradt példányait (másolatok, későbbi átirások) lásd Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár és Diplomatikai Fényképgyűjtemény (MNL OL DL-DF), 37216.

25 Lásd Pray: *Annales regum*, I. 282. Lásd erre még : *Erdély középkori püspökei levéltári kutatásai alapján*. Kolozsvár, 1922. 41–42.

26 A Pray által idézett oklevél – az általa megadott évszám alapján (Pray: *Annales regum*, II. 196.) – valószínűleg Zsigmond 1409. október 18-án kelt adománya Rozgonyi Simonnak és testvérének. Lásd MNL OL DL-DF 9598. Az oklevélre lásd: *Zsigmondkori oklevéltár II. (1400–1410). Második rész (1407–1410)*. Bp., 1958. (Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 4.) nr. 7134.; Kranzieritz Károly: A nikápolyi csata magyar résztvevői. *Hadtörténelmi Közlemények* 128 (2015) 1. sz. 171.

27 Lásd Pray: *Annales regum*, II. 196–197.; vö. Samuel Timon: *Epitome chronologica rerum Hungaricarum*. Cassoviae, 1736. 56. Pray észrevétele helyes. Kis-Nikápoly (bolgárul Holavnik, románul Turnu Măgurele) a Duna bal partján feküdt, a havasalföldi oldalon; Zsigmond személyesen vezetett hadjáratban foglalta vissza a töröktől még 1395-ben. A következő évi csata „Nagy-Nikápoly” (Nikopol, Bulgária) mellett zajlott, a Duna jobb partján. Kis-Nikápoly 1395. évi elfoglalására újabban lásd Kranzieritz Károly: Havasalföld szerepe az 1396-os keresztes hadjárat előkészítésében és végrehajtásában. *Hadtörténelmi közlemények* 129 (2016) 10–11.; az 1396. évi csata helyszínére térképpel lásd *Magyarország hadtörténete I. A kezdetektől 1526-ig*. Főszerk. Hermann Róbert. Bp., 2017. 229–235. (A vonatkozó rész Bárány Attila, B. Szabó János és Veszprémy László munkája.)

szövegelemek alapján korrigáljon, helyesbítsen korábbi tévedéseket. Erre a Hevenesi-gyűjtemény,²⁸ illetve a kamarai levéltárból származó iratanyag sok lehetőséget szolgáltatott. Ehhez járultak további források, így a 3. és 4. kötetben Mátyás király diplomáciai levelezése. Az utóbbit korábban már Révay Péter is felhasználta, de inkább tendenciózusan, hogy abból egy pápaellenes Mátyás alakját rajzolja meg.²⁹ Pray viszont az eseménytörténetre koncentrálva, módszeresen dolgozza bele művébe a leveleket, s kiegészíti a szentszéki levelezéssel is, ahol az kapcsolódik Mátyáshoz és Magyarországhoz.³⁰

Pray az elbeszélő kútfőket is nagyobb mértékben használja a IV. és V. kötetben, nyilván azért is, mert ezek a tárgyalt időszakra javarészt már megbízhatóbbak voltak, mint a korábbi századok tekintetében, de az is közrejátszott, hogy a hivatalos iratok, okmányok egyre kevésbé álltak rendelkezésére. Az V. kötetben meg is jegyzi, hogy azért fejezi be, mert túl sok itt már az író, de kevés az elsődleges forrás.³¹ Valóban ismeretes, hogy a kamarai levéltárban csak nehezen jutott hozzá az 1526 utáni, tehát a Habsburg-uralkodók alatt keletkezett iratokhoz, mivel politikai okokból nagyon sok okmányt visszatartott a kamara igazgatója.³² Azt is tudjuk ugyanakkor, hogy nemcsak ez volt az ok: homályosan utal rá egy 1774-ben írt levelében, hogy azért nem folytatja *Annales*eit, mert már nem akart olyat leírni, amely saját nézeteivel ellenkezik.³³

Mindenesetre Pray az elbeszélő munkákkal is elmélyülten foglalkozott. A IV. kötet bevezetőjében valóságos kis historiográfiai értekezést írt az általa használt szerzőkről – Bonfiniról, Tuberóról, Istvánffyról és Brutusról –, és az V. kötetben is hasonló olvashatunk Verancsicsról, Forgáchról, Bethlen Farkasról.³⁴ A szerzőkről és műveikről elmondja saját véleményét is, és különösen a kéziratos Brutus-művel foglalkozik sokat: érdemei elismerése mellett keményen elítéli részrehajlását, „gyűlölködő” hangnemét.³⁵ Pray tehát hozzá-

28 Pray hivatkozik rá az V. kötetben. Lásd Pray: *Annales regum*, V. 3.

29 Lásd erre korábbi tanulmányomat: Tóth Gergely: „Matthias Augusto similis”: Mátyás király a kora újkori protestáns műtszemléletben. In: *A reformáció és a katolikus megújulás latin nyelvű irodalma*. Szerk. Békés Enikő et al. Bp., 2019. (Convivia Neolatina Hungarica 3.) 45–56., különösen: 52–54. Még lásd Révay *De monarchiájának* kiadása elé írt bevezetőmet: Tóth Gergely: Egy lutheránus főrend politikai testamentuma a história nyelvén: Révay Péter *De monarchia... című műve*. In: Révay Péter: *De monarchia et Sacra Corona Regni Hungariae centuriae septem. – A magyar királyság birodalmáról és szent koronájáról szóló hét század*. Szerk., bev., jegyz.: Tóth Gergely. A latin szöveget gond. és ford.: Tóth Gergely – Benei Bernadett – Jarmalov Rezső – Sánta Sára. I–II. kötet. Bp., 2021.

30 Lásd elsősorban Pray: *Annales regum*, III. 255–281.

31 Lásd Pray: *Annales regum*, V. 3.

32 Lischerong: *Pray György*, 33–35., 59.

33 Uo. 35.

34 Lásd Pray: *Annales regum*, IV. 1–9., V. 3–10.

35 Lásd Pray: *Annales regum*, IV. 9. Brutusra és magyar történetére lásd legújabban Petneházi Gábor dolgozatait, pl. Petneházi Gábor: Ellentétes narratívák fogságában. Gian Michele Bruto és a *Rerum Ungaricarum libri*. In: *Latin nyelvű udvari kultúra Magyarországon a 15–18. században*. Szerk. Békés Enikő – Kiss Farkas Gábor – Kasza Péter. Szeged, 2021. (Convivia Neolatina Hungarica 4.) 167–196. Brutus elfogultságaira még lásd Tóth Gergely: Bűnbakképzés és propaganda:

szólt a régi magyar elbeszélő kútfőkről szóló diskurzushoz, csakúgy, mint korábban például Timon vagy Bél Mátyás.³⁶ Érdemes lenne művének eme részleteit külön is megvizsgálni.

A történetírói munkák növekvő szerepe dacára az *Annales regum* IV–V. kötetében is bőségesen találunk egyéb forrástípusokat. Pray sűrűn használta itt is a Hevenesi-gyűjteményt, és a kéziratos Verancsics-levelezést is. Ismételten hangsúlyoznunk kell tehát: szerzőnk érdemei vitathatatlanok abban a tekintetben, hogy nagy és változatos anyagot, s ezen belül is igen sok oklevelet mozgatt meg és dolgozott fel a köztörténet rekonstrukciója végett. Ezáltal a magyar história elbeszélését igen nagy részben új alapokra helyezte, és rendkívüli mértékben gazdagabbá, árnyaltabbá tette. Munkájának köszönhetően a korábbi századokban forgatott régi históriák narratívája már nem volt többé kizárólagos, hanem csak egy szólam a sok közül. Az újonnan bevont kútfők emellett addig ismeretlen kutatási területeket, korábban fel nem tett kérdéseket és megoldásra váró problémákat tártak fel a történészek előtt. Nem túlzás ezért azt mondani, hogy Pray *Annalese* a középkorkutatásban is új korszakot nyitott.

Pray ugyanakkor érthető módon nem kerülhette el a botlásokat, tévedéseket, miközben ezt a bámulatot szintlépést megvalósította. Jócskán találunk példát ugyanis arra, hogy éppen a kitüntetett forrástípus, vagyis az oklevelek, illetve azok téves értelmezése viszi félre szerzőnket. Különösen a forráshiányos Árpád-kori történelemmel foglalkozó első kötetre vonatkozik mindez. Szent Lászlóval kapcsolatban például azt állítja, hogy 1096-ban halt meg, habár tisztaban van azzal, hogy a szilárd történeti hagyomány 1095. július 29-ére (illetve Thuróczy július 30-ra) teszi elhunytát.³⁷ Eltérő véleményét arra alapozza, hogy Kálmán király 1108. május 25-én kiállított oklevelében az áll, miszerint a jelzett időpont uralkodásának 12. évére esik. A probléma valós, hiszen az okirat alapján Kálmán 1096-tól számította uralkodását. Ám a kutatók Praytól eltérően nem arra következtettek, hogy László 1096-ban halt volna meg – s erre, mint majd látjuk, jó okuk volt –, hanem inkább olyan ötletek merültek fel, hogy az oklevélben hibás az uralkodási év, vagy a dátum. Mára az a magyarázat a legelfogadottabb, hogy bár Kálmán már 1095-től, Szent László halálától uralkodott, csak később, 1096-ban lett megkoronázva, mert előtte a pápától diszpenzációra volt szüksége korábbi püspöki méltósága miatt.³⁸ Vagyis Pray jól vette észre az ellentmondást, de a rá adott válasza hibás volt.

Az 1526. évi török hadjárat és a mohácsi csata a kora újkori történetírásban (I. rész: a 16. század történetírása). In: *Több mint egy csata: Mohács. Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*. Szerk. Fodor Pál – Varga Szabolcs. Bp., 2019. (Mohács 1526–2026: Rekonstrukció és emlékezet) 75–148, itt: 134–135.

³⁶ Vö. Tóth: A magyar történetírás.

³⁷ Lásd Pray: *Annales regum*, I. 93–94.

³⁸ Lásd erre *Diplomata Hungariae antiquissima. Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia*. Volumen I. ab anno 1000 usque ad annum 1131. Edendo operi praefuit Georgius Györfy; adiuverunt Johannes Bapt. Borsa [et alii]. Budapestini, 1992. (= DHA) 355.; további irodalommal: Bácsatyai Dániel: *Az Árpád-kor történeti kronológiája (997–1301)*. Bp., 2022. (Arpa-

Szólnunk kell még a hamisított oklevelekről. Pray a Szent Istvánról szóló részben több ilyen koholt dokumentumot idéz, minden kritika nélkül.³⁹ Mindez jól szemlélteti a magyarországi diplomatika fejletlenségét: a kutatóknak egyszerűen még nem volt akkora anyagismeretük, tapasztalatuk, hogy a hamisítványokat leleplezzék, és emiatt teret kaphattak egyéb szempontok is, így az adott okirat tekintélye, vagy éppen egyházi, felekezeti elfogultságok, mint a Szilveszter-bulla esetében.⁴⁰ Hogy a hamisítványok elfogadása és felhasználása milyen veszélyekkel járt, jól mutatja egy későbbi eset. Pray III. Béla kapcsán – ismét szembefordulva honi és külföldi írók tanúságával – kijelentette, hogy 1199-ben halt meg, nem pedig 1196-ban, ahogy a forrásokban szerepel. Erre viszont csupán egyetlen, másodkézből ismert, s egyébként is hamis oklevél adata szolgáltatta neki az alapot.⁴¹ Döntése azért is erősen kritizálható, mert maga is tisztában volt az 1196 mellett szóló kútfőekkel, amelyek között említ egy krónikát is.⁴² Nagyon jól látható eme részletekből, hogy Pray az okleveleket egyrészt nem kezelte kellő kritikával, másrészt ellentmondás esetén hajlamos volt az oklevelek adatát erővel is érvényre juttatni az elbeszélő kútfőekkel szemben ahelyett, hogy alaposabb mérlegelés útján olyan javaslatot fogalmazott volna meg, amelyben a források közötti látszólagos ellentét feloldódik.⁴³ Egyértelműen érződik narrációjában az oklevelek hitele iránti túlzott bizalom a többi forrás rovására.

Az oklevelektől függetlenül is elkövet súlyos hibákat. Az Olšava folyónál 1116-ban lezajlott csatát – amelyben a frissen trónra került király, II. István

diana X.) 56–57. Legújabbban még lásd *A középkori Magyar Királyság történeti kronológiája*. Főszerk. Weisz Boglárka; szerk. Zsoldos Attila – Csukovits Enikő – Skorka Renáta – Pálosfalvi Tamás – Horváth Richárd – Neumann Tibor; készítette: Bácsatyi Dániel (et al.). I–II. Bp., 2023. (Magyar Történelmi Emlékek: Adattárak) I. 51.

39 Lásd Pray: *Annales regum*, I. 7–8 (Szilveszter-bulla, 1000, hamis), uo. 28–29. (zalavári Szent Adorján-monostor alapítólevele, 1019, hamis), uo. 41. (Szent István adománylevele az általa alapított ravennai monostornak, 1030–1038, hamis), uo. 42–43. (bakonybéli apátság alapítólevele, 1037, hamis). Lásd ezekre DHA nr. 1, 14, 28/II., 26.; Thoroczkay Gábor: Szent István okleveleiről. In: *Uő: Ismeretlen Árpád-kor. Püspökök, legendák, krónikák*. Bp., 2016. 74–77.

40 Egyetemi tanárrá kinevezése után kéziratok diplomatikai munkájában (1785) Pray is elmélyülten foglalkozott a hamisítványok kérdésével, a Mabillon-féle alapokra építve. Vö. Sinkovics István: Pray György diplomatikája. *Levéltári Közlemények* 44–45 (1974) 538–539., 542–543. Ám ez nem védte meg attól, hogy kései munkájában, az 1801. évi *Historia regum*-ban is hitelt adjon az előző jegyzetben említett koholmányoknak. Még lásd alább.

41 Lásd Pray: *Annales regum*, I. 179–180. (az oklevél közlése), 180. u) jegyz., 182., 183. A mondott hamis oklevélre Lásd Szentpétery Imre: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica*. I. kötet 1. füzet. Bp., 1923. nr. 190.

42 Lásd Pray: *Annales regum*, I. 182. c) jegyzet. Ez egyébként a Pray által „*Chronica Australis*”-nak nevezett, vélhetőleg a 14. század első felében keletkezett *Historia Australis*, vagy más néven *Chronicon Austriacum*. A forrásra lásd Körmendi Tamás: *Az 1196–1235 közötti magyar történelem nyugati elbeszélő forrásainak kritikája*. Bp., 2019. (Magyar Történelmi Emlékek: Értekezések) 80–81.

43 Pray forráskezelésének eme sajátosságára más vonatkozásban, Katonával összehasonlítva felhívja a figyelmet Szabados György is. Lásd Szabados György: Katona István történetírói módszerüségéről. *Irodalomtörténeti Közlemények* 112 (2008) 686–688.

vereséget szenvedett a csehektől – tévesen helyezi 1126-ra,⁴⁴ hogy aztán kritizálja forrásait, amiért hibásan nevezik meg az eseményekben szereplő nádort és az esztergomi érseket.⁴⁵ Szemet szúrhat a mai olvasónak az is, hogy szerzőnk 1243-ra teszi a tatárok kivonulását, legalábbis úgy véli, hogy IV. Béla 1243. január végén kapott erről hírt Dalmáciában.⁴⁶ Ezt a hibát már Timon is elköveti, bár ő még nagyobb tévedésben van, mert az 1242 eleji eseményeket – mongol seregek Dalmáciába érkezése, majd az országból való távozása – is 1243-ra teszi,⁴⁷ míg Pray a kivonulás dátumában bizonytalan, azt viszont határozottan – és tévesen – állítja, hogy IV. Béla csak 1243 januárja után indul vissza az ország belsejébe a dalmát tengerpartról.⁴⁸ Végül ugyancsak súlyos hiba, vagy inkább súlyos elfogultság Pray részéről, hogy Mátyás király 1467. december 15-i moldvabányai csatája kapcsán a hitelesebb, bár Mátyással szemben kétségkívül ellenséges külhoni szerzők (Kromer, Miechow, illetve Spondanus) beszámolója helyett inkább Ranzanusnak hisz, aki győzelemként találja az ütközetet, merthogy – így Pray – Ranzanusnak „semmi oka nem volt arra, hogy neki [Mátyásnak – T. G.] hízelegjen”.⁴⁹ Legalábbis meglehetősen ezt állítani Mátyás apósának követéről, aki Beatrix királyné utódlásának biztosítása érdekében érkezett Budára – amiről elsősorban a királyt kellett meg-

44 A helyes dátumra legújabbán lásd Bácsatyai: *Az Árpád-kor*, 70; *A középkori magyar királyság*, I. 61.

45 Lásd Pray: *Annales regum*, I. 121. Persze hibáról szó sincs, hiszen 1116-ban valóban Uros fia János volt a nádor, és Lőrinc az esztergomi érsek, legalábbis az elbeszélő kútfők szerint – bár van olyan felvetés is, miszerint mindketten korábban elhunytak. Lásd erre és a csatára újabban Pandi Gergely: *Béketárgyalásból háború? Gondolatok az 1116. évi olšavai ütközethez*. In: *Magister historiae. Válogatott tanulmányok a 2012-ben és 2013-ban megrendezett középkorral foglalkozó, mesterszakos hallgatói konferenciák előadásaiból*. Szerk. Belucz Mónika – Gál Judit – Kádas István – Tarján Eszter. Bp., 2014. 141–152, itt: 148–149.; ugyancsak a csatára, és a róla szóló kútfők ellentmondásaira lásd Veszprémy László: *Történetírás és történetírók az Árpád-kori Magyarországon (XI–XIII. század közepe)*. Bp., 2019. (*Rerum fides* II.) 117–119.

46 Lásd Pray: *Annales regum*, I. 273. A mongol seregek valójában 1242 tavaszán (március vége után) vonultak ki. Az eseményekre újabban, a források feltüntetetésével lásd Bácsatyai: *Az Árpád-kor*, 179–180; *A középkori magyar királyság*, I. 136–137.

47 Lásd Timon: *Epitome*, 32.

48 Pray gyenge „érve”, hogy hoz egy 1243. jan. 27-i oklevelet; ebben IV. Béla megerősíti Lőrinc erdélyi vajda adományát. Mivel az oklevélben az szerepel, hogy Lőrinc vajda elment a királyhoz és személyesen mondta el neki az adományozás tényét, Pray szerint ebből az következik, hogy IV. Béla ekkor még mindig Dalmáciában volt, és Lőrinc volt az első, aki hírt adott neki a mongol seregek távozásáról. Lásd Pray: *Annales regum*, I. 273. Az oklevélnek azonban nincs kiadási helye – tehát ebből Pray nem következtethetett a király tartózkodási helyére –, ráadásul hamis. Lásd Szentpétery Imre: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica*. I. kötet 2. füzet. Bp., 1927. nr. 733.

49 Lásd Pray: *Annales regum*, IV. 35–38., az idézett részt lásd uo. 38. Vö. Lischerong: *Pray György*, 57. A legújabb összefoglalás szerint Mátyás serege kemény harcok árán visszaverte a moldvai csapatok támadását, majd három napnyi pihenő után rendezetten visszavonult Erdélybe. Lásd *A középkori magyar királyság*, II. 524–525. Ebből persze az is következik, hogy az ütközetet – még ha nem is tekinthető megsemmisítő vereségnek – semmiképpen sem lehet diadalnak nevezni, hiszen a csata után Mátyás inkább a hadjárat befejezése mellett döntött.

győznie, vagyis elsődleges érdeke volt a király jóindulatának megszerzése.⁵⁰ Még ha Pray erről nem is tudott, az talán feltűnhetett volna neki, hogy Ransanus Mátyásnak ajánlotta művét, a legnagyobb hódolat mellett.⁵¹

Nem folytatjuk a hibák sorolását, de jeleznünk kell, hogy ilyesféle botlások és elfogultságok szép számmal akadnak még az *Annales regum*ban, különösen annak első kötetében. Kérdés ugyanakkor, hogy mi számít soknak, illetve, hogy a „hőskorban”, a módszeres kutatás kezdeti időszakában elkerülhetőek voltak-e ilyen mértékű melléfogások. Érdemes lenne tüzetes kritikai vizsgálatot elvégezni az egész művön – olyanformán, ahogyan a fenti részletek kapcsán tettem –, mert így lehetne valódi képet kapni róla. Az bizonyos, hogy Pray módszerei, célkitűzései helyesek voltak, s ezek komoly eredményeket hoztak, de az *Annales regum* nem minden részletében olyan elmélyült és alapos munka, amilyennek szeretné mutatni magát; sok az elnagyolt, elsietett részlet. Ezzel már a korábbi kutatás is szembesült, és a kritika sem maradt el.⁵²

Habár a tüzetes vizsgálatot nem pótolja, segít Pray *Annales regum*ának helyes megítélésében, ha megnézzük, hogy a fent említett események, illetve vitakérdések hogyan szerepelnek a jeles kortárs historikus, Katona István⁵³ (1732–1811) *Historia criticájában*. Az eredmény megdöbbentő: Katona az esetek nagy többségében rátalált a helyes megoldásra, egyrészt azzal, hogy tudós kollégájánál óvatosabban, körültekintőbben közelített nehéz kronológiai és egyéb problémákhoz, másrészt pedig annak köszönhetően, hogy sokszorosan több kútfőt vont be a vizsgálatba. A vonatkozó helyek áttekintése során azt is láthatjuk, hogy mekkora tévedés lesajnálóan „szöveggyűjteménynek” nevezni Katona munkáját. A forrásokat Katona is mindig „munkára fogja”, vagyis mindig bizonyít, érvel velük, illetve levonja belőlük a megfelelő következtetéseket.⁵⁴

Úgy vélem, igen tanulságos kitérni Katona művének eme szöveghelyei közül néhányra. Pray ama megállapítását, hogy Szent László halála 1096-ra esett, helyesen cáfolja azzal, hogy 1096-ban Amiens-i Péter keresztes hada a források szerint már Kálmán uralkodása alatt ment át Magyarországon, tehát lehetetlen László halálát erre az évre tenni, különösen, hogyha a halálának

50 Lásd erre Fraknói Vilmos: *Hunyadi Mátyás 1440–1490*. Bp., 1890. (Magyar Történeti Életrajzok) 353.

51 Ransanóra és művére összefoglalólag: Kristó Gyula: *Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon*. Bp., 2002. (A történettudomány kézikönyve) 114–118.

52 A Prayt igencsak méltató Hóman is jelzi, hogy a jezsuita tudóst utóbb számos kritika érte a modern történettudomány részéről megállapításai miatt. Lásd Hóman: *Tudományos történetírásunk*, 355. Legkorábbi, „szelíd” kritikusa egyébként éppen Katona István volt, ahogy az a folytatásból is kiderül.

53 Személyére további irodalommal lásd Thoroczkay Gábor: Előszó. In: *A kalocsai érseki egyház története*. I. rész. Fordította: Takács József; s. a. r., jegyz., előszó: Thoroczkay Gábor; szerk. Romics Imre. Kalocsa, 2001. I–VIII; Szabados: Katona István.

54 Így vélekedik Szabados György is, aki szintén elutasítja Hóman és Kosáry inkább negatív címkéit („forráskiadvány”, „kommentált forrásgyűjtemény”) Katona művével kapcsolatban. Lásd Szabados: Katona István, 686–688.

napját (július 29.) elfogadjuk.⁵⁵ Ami pedig a Kálmán 1108. évi oklevelében szereplő 12. uralkodási évet illeti – amelyre Pray az érvelését építette –, Katona ebben a kérdésben is részben jó felé tapogatozik: úgy véli, hogy ez vagy Kálmán dalmáciai királyságára vonatkozik, amelyet 1096-ban nyert el (ez téves megállapítás),⁵⁶ vagy, ha a magyar királyságára, akkor Kálmán koronázása 1096-ra csúszott, s ezért számította innen a regnálását⁵⁷ – ahogy fentebb jeleztük, a kutatás mai állása szerint is ez a legvalószínűbb.

Katona István sikerrel járt az Olšava folyó melletti csata datálásakor is, mivel azt helyesen 1116-ra tette. Egyszerűen annyit csinált, hogy jóval több forrást vont be a vizsgálatba – elsősorban Prágai Kozma krónikáját –,⁵⁸ s azokat kellő türelemmel elemezte.⁵⁹ III. Béla halálát is körültekintő módon tisztázta, mivel krónikák, oklevelek sorozatával bizonyította be, hogy a jeles uralkodó 1196-ban hunyt el – ebben ugyanakkor már Pray is segítette, aki egy későbbi dolgozatában korrigálta hibáját.⁶⁰ Egyedül Katona érdeme viszont, hogy a kútfői gondos vizsgálata nyomán végre a helyes évre, 1242-re datálta a tatárok kivonulását.⁶¹ De hogy a *Historia critica* megalkotója se maradjon kritika nélkül: ő is egytől egyig elfogadta a hamis Szent István-okleveleket,⁶² és nagy vehemenciával igyekezett bebizonyítani a moldvabányai ütközetről, hogy az Mátyás diadalát hozta. De legalább ehhez nem Ransanust hozta fel bizonyítéknak.⁶³

55 Stephanus Katona: *Historia critica regum Hungariae...* Tomulus II. Pestini, 1779. 703–704. Az 1096. év eseményeire lásd frissen Bácsatyai: *Az Árpád-kor*, 57–59; *A középkori magyar királyság*, I. 51–53.

56 Kálmán 1097-ben (tehát nem 1096-ban) állította vissza a magyar uralmat – Horvátországban; Dalmácia királya csak 1105-ben lett. Lásd Bácsatyai: *Az Árpád-kor*, 59, 62–63.; *A középkori magyar királyság*, I. 53., 55.

57 Katona: *Historia critica*, II. 703.

58 A kútfő vonatkozó részét magyar fordításban, gazdag jegyzetanyaggal lásd Thoroczkay Gábor (szerk.): *Írott források az 1116–1205 közötti magyar történelemről*. Szeged, 2018. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 28.) 14–16. (Somogyi Andrea munkája.) Prágai Kozma személyére, illetve műve vonatkozó részére lásd Veszprémy: *Történetírás*, 56–57., 117–118.; Kozma beszámolójának hitelét részben megkérdőjelezi Pandi: *Békétárgyalásból háború*, 141., 143., 146–147., 148–151.

59 Lásd Stephanus Katona: *Historia critica regum Hungariae...* Tomulus III. Pestini, 1780. 365–376. Ugyanitt illedelmesen rámutat arra is, hol csúszott el Pray érvelése – utóbbi ugyanis tévesen az 1126-ban lezajlott cseh-magyar királytalálkozóról hitte azt, hogy ez volt a csatával végződő tárgyalás. Lásd uo. 372–376.

60 Lásd Uő: *Historia critica regum Hungariae...* Tomulus IV. Posonii et Cassoviae, 1781. 449–455.; Pray dolgozatára lásd uo. 450–453. Pray önkorrekciójára még lásd alább.

61 Lásd Uő: *Historia critica regum Hungariae...* Tomulus V. Posonii et Cassoviae, 1783. 1045–1048.

62 Katona (is) hatalmas energiákat fordít a koholt Szilveszter-bulla megvédésére, elsősorban Schwarz Gottfried érveivel vitázva. Lásd Stephanus Katona: *Historia critica regum Hungariae...* Tomulus I. Pestini, 1779. 9–47. A Szilveszter-bulla körül sistergő tollharckokra lásd Bene Sándor: *A Szilveszter-bulla nyomában*. Pázmány Péter és a Szent István-hagyomány fordulópontja. In: Uő: *„Hol vagy, István király?”*, 89–124.; Tóth Gergely: *Szent István, Szent Korona, államalapítás a protestáns történetírásban (16–18. század)*. Bp., 2016. 19–26., 121–126. A további, 39. jegyzetben felsorolt oklevelekre lásd Katona: *Historia critica*, I. 247–250., 432–433., 441–446.

63 Ehelyett úgy véli, a Mátyás vereségéről szóló „hamis” híresztelés egyrészt István moldvai fejedelem eltúlzott győzelmi jelentésének köszönhető, másrészt a lengyel szerzők Mátyás-

A fentiekben nem az volt a szándékom, hogy Pray *Annales*e és Katona *Historia criticája* között valami sorrendet állítsak fel. Ez nem lenne méltányos, hiszen más célkitűzésekkel fogtak bele a munkába, s más lehetőségeik voltak. Könnyen belátható, hogy a türelmes, hosszú éveken át végzett gyűjtőmunka révén Katonának jóval több forrás állt rendelkezésére, ráadásul műve írása-kor már lényegesen nagyobb számú szakmunkát forgathatott – például Pray műveinek jelentős részét (amelyekben, mint láthattuk, olykor saját korábbi hibáit is javította!), de sok más kortárs tudós (Kaprinai István, Wagner Károly, Cornides Dániel stb.) munkáit is. A 18. század végére ugyanis annyira felgyorsult a honi történettudomány „teljesítménye”, hogy még az az egy-két évtized is sokat számított, amely eltelt Pray *Annales*ei (1763–1770) és Katona *Historia criticájának* Szent Istvántól Ferdinándig terjedő kötetei (1779–1799, I–XXIII. kötetek) között.⁶⁴

Másrészt az is világos, hogy folyamatként kell látni azt a munkálkodást, amelynek során Magyarország eseménytörténetét, kronológiai vázát a 18. század egymás után jövő historikusai megalkották. A sor elején Timon Sámuel áll, de már ő is támaszkodik Szentiványi Márton és Otrokocsi Fóris Ferenc munkáira. Őt követi Pray, aki mások mellett Timont, Bél Mátyást, Péterffy-t is sűrűn forgatja, de az egyre gyarapodó Hevenesi-gyűjtemény és más levéltárak anyagai is rendelkezésére állnak. Végül Katona türelmes hangyaszorgalommal és kitűnő forráskritikai érzékkel összeállított, mindent és mindenkit tartalmazó és „egybefésülő” *Historiája* jelenti ezen a téren a csúcspontot. Ugyanakkor ne hallgassuk el ezúttal sem Pray jelentőségét. Ő volt az ugyanis, aki az elődök nyomdokain a valódi áttörést véghez vitte, mert művében az új forrásanyag túlsúlyba került a régi elbeszélő kútfőkkel szemben. Ezzel új magyar középkortörténet született, s a történetírók számára egészen új távlatok, új horizontok nyíltak a kutatás terén.

Kritikák

1799-ben jelent meg Pray újabb nagy köztörténeti áttekintése, a Habsburg-uralkodók magyarországi országlásáról szóló *Historia regum Hungariae stirpis Austriacae*, amely az *Annales regum* folytatása volt.⁶⁵ A mű kemény kritikát kapott egy külföldi tudományos folyóiratban. A recenziens – amellet, hogy szövé tette Pray elfoglultságát a katolikus vallás és a Habsburgok irányába – kifogásolta, hogy a műben nem a magyar állam történetét örökítette meg a

ellenességének. A magyar király győzelmét ugyanakkor szerinte számos forrás hirdeti, így Thuróczy krónikája mellett egy brassói felirat, és Mátyás, illetve a rendek levelei (bár ez utóbbiakban éppen nem lehet győzelemről olvasni). Lásd Stephanus Katona: *Historia critica regum Hungariae*... Tomulus VIII. (ordine XV.) Colotzae, 1792. 240–248.

64 Hasonlóra hívja fel a figyelmet Szabados György, amikor Katona történetírói munkásságát értékeli. Lásd Szabados: Katona István, 682.

65 Georgius Pray: *Historia regum Hungariae stirpis Austriacae*. Budae, 1799.

szerző, ehelyett csak eseménytörténetből, vagyis a királyok uralkodásának históriájából áll az egész munka.⁶⁶ E kritika kétségkívül jogos volt: a hagyományos krónikás előadás a korszakban már elavultnak számított. Más kérdés, hogy a megkésett magyar történettudománynak még szüksége volt az ilyen jellegű dolgozatokra is.

Az idős Pray ugyanakkor megpróbált az új kívánalmaknak megfelelően egy modernebb országhistóriát is készíteni. Amint azt Báthory Orsolya leírta, még II. József kormányzata adott neki erre megbízást, vagyis egy *historia statistica*ra, azaz államtörténetre – persze a kormánynak kedvező megállapításokkal.⁶⁷ Pray csak hosszú évek után készült el munkájával, az 1801-ben kiadott *Historia regum Hungariae*-vel, és mint maga is bevallotta a bevezetőben, lényegében kudarcot vallott – állítása szerint azért, mert nem fért hozzá a megfelelő iratanyaghoz.⁶⁸ Így maga a mű olyan lett, mint a korábbiak, és ezért is elmarasztaló bírálatot kapott.⁶⁹ Am Pray írt a munkája elé egy *Notitiae praeviae* című bevezető tanulmányt, amelyben legalább megkísérelte a német *Staatenkunde* és a göttingeni iskola irányelveit érvényesíteni. A 154 oldalas dolgozatban valóban államtörténetet írt, sőt igazgatástörténeti, demográfiai kérdéseket is elemzett, emellett a bíraskodást, állami jövedelmeket, gazdaságtörténetet, de még a középkori magyar társadalom egyes rétegeit is vizsgálta.⁷⁰

Az a tapasztalatom egyébként, hogy a középkori világi történet mezején Pray gyakran remekelt, amikor kisebb részletkérdések kifejtésére vállalkozott. Ilyenkor szintén megmutatkozott kiváló elemzőkészsége, elmélyült szaktudása. Bizonyosságul szolgálnak erre az említett *Notitiae praeviae* egyes részei, vagy éppen egy másik kisebb értekezése, amely a magyar királynék koronázásáról, illetve az ebből következő jogaikról szól. Az utóbbiban igazán bravúros egyebek mellett az a szakasz, ahol a királynéi adományleveleket vizsgálja, s megállapítja, hogy azok igen hasonlóak a királyi adományokhoz, illetve aprólékosan leírja a birtok adományozásának egyes lépcsőit.⁷¹ Fejtegetése már gyarapodó diplomatikai tudásról, a magyar okleveles gyakorlat iránti intenzív érdeklődésről tanúskodik.

66 A recenzió tartalmi ismertetését és értékelését lásd Soós: Felzárkózás vagy lemaradás, 241–242.

67 Lásd Báthory: *Pray György*, 19–23.

68 „Historiam Hungariae, quam statisticam vocant, parabam scribere, cum mihi vel invito alia sub manu exiit.” Lásd Georgius Pray: *Historia regum Hungariae, cum notitiis praevis ad cognoscendum veterem regni statum pertinentibus*. I–III. Budae, 1801. I. Ad lectorem, [1.] („Arra készültem, hogy megírjam Magyarország úgynevezett államtörténetét, de akaratom ellenére is más jött ki a kezem alól.”)

69 Lásd Báthory: *Pray György*, 30.; a kritikára lásd Soós: Felzárkózás vagy lemaradás, 240., 242–244.

70 Lásd Pray: *Historia regum Hungariae cum notitiis*, I–CLIV.

71 [Pray György:] *Commentatio historica de vetere reginas Hungariae coronandi more, et quid inde juris consequutae videantur? Conscripita ab E. C. M. V. C. P. G. [S. I.]*, 1792. A vonatkozó részt lásd uo. 25–29.

Főpapok, Szent Imre és „Szent Salamon király”: Pray egyháztörténeti munkái

Historikusi munkásságának harmadik nagy egysége – az őstörténet és az államalapítás utáni magyar história mellett – az egyháztörténet. E tárgykörben sok kisebb értekezést, szövegközlést publikált, illetve vitairatokat is készített, de legfőbb munkája a témában hatalmas egyházi archontológiája, a *Specimen*.⁷² E munkáira is érvényes a vélemény, amelyet korabeli protestáns recenziense fogalmazott meg, miszerint szerzőnk vallási kérdésekben elfogult;⁷³ és azt már mi tesszük hozzá, hogy a vitastílusa sem a legrokonszenvesebb. Az utóbbiról a Desericzkyvel, Cettóval, majd Gánóczy Antallal folytatott polémiai kapcsán bárki meggyőződhet.⁷⁴ Igaz, a korszakban a tudományos viták hangneme mai szemmel nézve egyébként is elég durva volt, tehát Pray metező gunyorossága nem annyira kirívó. Nagyobb probléma ennél, hogy súlyos hibákat is elkövetett e munkákban, amelyek érzésem szerint vallásos elfogultsága, illetve jezsuita indoktrinációja számlájára írandók. A vitákban vagy érvelése során szenvedélyesen tudott e tévedéseihez ragaszkodni.

Példaként szolgálnak erre Salamon királyról és Imre hercegről írt értekezései, amelyek irányultságukból adódóan inkább egyháztörténeti munkáknak tekintendők (Pray maga is jelzi, hogy „szentségüket” tárgyalja, s nem egyéb tetteiket).⁷⁵ Ami Salamont illeti, az ő esetében egy 13. században, Kézai

72 Georgius Pray: *Specimen hierarchiae Hungaricae...* I–II. Posonii et Cassoviae, 1776–1779. A műről alább bővebben is írunk.

73 Vö. Soós: Felzárkózás vagy lemaradás, 241–242.

74 A Desericzkyvel és Cettóval folytatott vitájára lásd Szörényi: Nyelvrokonság; emellett lásd még Vásáry István tanulmányát a jelen kötetben. A Gánóczy Antallal folytatott vitára lásd Jarmalov Rezső tanulmányát szintén ebben a kötetben.

75 „Fidem, quam editis Divi Ladislai rebus, ex parte praestiti, nunc penitus exsolvo, cum res SS. Salomonis regis et Emerici ducis Hungariae, quantum ad utriusque sanctimoniam attinet, in lucem emitto.” Georgius Pray: *Dissertationes historico-criticae de sanctis Salomone rege et Emerico duce Hungariae*. Posonii, 1774. [3.] (Ad lectorem.) („A fogadalmat, amelyet Szent László tetteinek kiadásával részben teljesítettem, most maradéktalanul végrehajtom, minthogy napvilágra hozom Szent Salamon magyar király és Szent Imre magyar herceg tetteit, már ami mindkettőjük szentségére vonatkozik.”) – Itt jegyezzük meg, hogy Praynak fennmaradt egy kézirata is *Parergon de Sancto Salomone Hungariae rege* címmel. A kézirat lőlehelye: Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár, 119. A. 7. Említi: Kerny Terézia: Salamon magyar király ábrázolásairól (XIV–XIX. század.) In: Uő: *Uralakodók, királyi szentek. Válogatott ikonográfiai és kultusztörténeti tanulmányok*. Bp., 2022. 469.; Rokay Péter: *Salamon magyar király barokk-kori kultusza*. Subotica, 2022. 29. („variánsnak” nevezi.) A kézirat valójában a *Dissertationes* Salamonra vonatkozó részének egy korábbi változata, és egy-két apró különbségtől eltekintve szóról szóra egyezik a nyomtatvány első két harmadával (lásd Pray: *Dissertationes*, 5–32., illetve uő: *Parergon*, 1–20.). Az „Utunque haec sint... pervulgatum est” mondat után (lásd Pray: *Dissertationes*, 32., illetve uő: *Parergon*, 20.) a kéziratban egy záró mondatot véget ér az értekezés („Sed de cultu et sanctimonia Divi Salomonis Hungariae regis hactenus”), a nyomtatott szövegben viszonyt folytatódik. Pray tehát a jelek szerint úgy döntött, hogy tovább dolgozik a szövegen, s így keletkezett a *Dissertationes* folytatása (Pray: *Dissertationes*, 32–39).

Simonnál feltűnő, majd a krónikahagyomány által tovább közvetített állítás képezte a vita tárgyát, miszerint a trónját vesztett király a bizánciak elleni vesztes csata után, amelyben a besenyők oldalán harcolt, Pólában (vagy az Isztriai-félszigeten) élt volna nagy ínségben és bűnbánatban – Bonfininél már valószínű remeteként –, majd a városban is temették el.⁷⁶ A legendát a pólai egyház karolta fel a 17. században, és minden bizonnyal ekkor hamisították a király ereklyéiről szóló, állítólag 1487-ben keletkezett iratot, és egyéb „bizonyítékokat”.⁷⁷ A magyarországi katolikus egyházban sokáig nem volt kultusza, csak a történeti hagyományból tudtak róla; de Hevenesinek a magyar szentekről szóló gyűjteményében, az *Ungaricae sanctitatis indicia*ban már helyet kapott, és a rövid életrajz a pólai tiszteletéről is tudósított.⁷⁸ Valamikor 1701–1702-ben Kollonich Lipót érsek felvette a kapcsolatot a pólai püspökkel a kultusz ügyében, aki 1702-ben kimerítő választ írt neki az Árpád-házi király állítólagos ereklyéiről, illetve tiszteletéről.⁷⁹ Salamont így a 18. századi honi egyházi irodalomban a szentek között tartották számon, és ismertették pólai kultuszát, de tényleges, hivatalos magyarországi tisztelete nem alakult ki.⁸⁰

Salamon utolsó évei és halála kapcsán egyébként létezett egy másik hagyomány is. Eszerint a trónját vesztett király az említett ütközet után az ausztriai heiligenkreuzi ciszterci apátságban lelt volna menedékre, ahol szerzetesként huszonnégy évig élt, s végül itt is temették el.⁸¹ Ennek a verzióknak is voltak hívei – amint azt alább látni fogjuk.

Hamar világossá vált azonban, hogy mindkét legendás verziót cáfolják a kortárs kútfők. A legfontosabb ezek közül az 1050 körül született krónikás, Konstanzi Bernold, aki azt írja, hogy Salamon meghalt a bizánciak ellen vívott csatában 1087-ben.⁸² A 12. századi Szász Annalista (Annalista Saxo) ke-

76 A legenda kifejlődésére lásd Rokay Péter: *Salamon és Póla*. Újvidék, 1990. (Értekezések, monográfiák 23.) 19–53. Megjegyzendő, hogy e könyvében a jeles középkorász lényegében elfogadja és hitelesnek tartja Salamon pólai remeteségének történetét. Könyve kritikáját, és a pólai legenda mérvadó cáfolatát lásd Kristó Gyula: Rokay Péter: *Salamon és Póla*. *Századok* 126 (1992) 5–6. sz. 660–663.; a recenzióra adott kései válaszként, de lényegi új eredmények nélkül: Rokay Péter: Újabb adalékok Salamon magyar király életrajzához. In: *Aktualitások a magyar középkorkutatásban*. Szerk. Font Márta – Fedeles Tamás – Kiss Gergely. Pécs, 2010., 47–54.; illetve legfrissebben uő: *Salamon magyar király*. (Az utóbbi kötet inkább kritikus hangvételű recenziója: Nagy Levente: Rokay Péter: *Salamon magyar király barokk-kori kultusza*. *Irodalomismeret* 2023. 87–94.) A vita legutóbbi áttekintése egy medievista tollából, a Kristó-féle cáfolat elfogadásával: Báling Péter: Az Árpád-ház hatalmi kapcsolatrendszerei. *Rokonok, barátok és dinasztikus konfliktus Kelt-Közép-Európában a 11. században és a 12. század elején*. Bp., 2021. (Arpadiana VII.) 412–416.

77 A Salamon ereklyéit bizonyító okmányokra és egyéb tárgyi emlékekre lásd Rokay: *Salamon és Póla*, 101–158.; e bizonyítékok hamisítvány-voltát alighanem helyesen gyanítja Kristó: Rokay Péter, 662–663.

78 Vö. Rokay: *Salamon és Póla*, 41–42., 102., et passim; uő: *Salamon magyar király*, 20–21.

79 A levelet idézi Pray: *Dissertationes*, 23–26.

80 Lásd Rokay: *Salamon és Póla*, 102–106.; uő: *Salamon magyar király*.

81 Rokay: *Salamon és Póla*, 55–58.

82 A szöveghelyet Pray is idézi. Lásd Pray: *Dissertationes*, 8. A szövegrész magyar fordítását alapos jegyzetapparátussal lásd *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről*. Szerk.

vésbé megbízható adata szerint Salamont az övéi gyilkolták meg, ugyancsak 1087-ben.⁸³ Anna Komnéné bizánci császárné viszont Bernoldhoz hasonlóan arról számol be *Alexias* című történeti munkájában, hogy a bizánciak ellen harcoló „dákok” (besenyők) között volt egy Salamon nevű vezér, de haláláról nem tudósít, ehelyett egy Tzelgu nevű másik vezér elesét jegyzi fel.⁸⁴ Más források ugyanakkor szintén megerősítik Salamon halálának tényét, mivel azt közlik, hogy özvegye, Judit – IV. Henrik császár nővére – egy évvel később, 1088-ban férjhez ment I. Wladislaw Hermann lengyel fejedelemhez.⁸⁵

Először Prileszky János jezsuita atya szembesült ezekkel az ellentmondásokkal a magyar szentekről szóló összeállításában, de nem jött zavarba: Bernold állítását elintézte azzal, hogy Thuróczyra és Bonfinira hivatkozott, akik a pólai remeteségről szóló legendát közvetítették, és ezzel megoldottnak látta a kérdést.⁸⁶ Javára írandó viszont, hogy a heiligenkreuzi kolostorról szóló állítást valós érvekkel cáfolta.⁸⁷ A neves *Acta Sanctorum*ban is megjelent egy terjedelmes Salamon-életrajz 1760-ban, ám készítője szintén nem sok szót vesztegetett a pólai verziónak ellentmondó véleményekre, csak éppen megemlíti, hogy sokan azt hitték, hogy Salamon meghalt, és e meggyőződés alapján írta azt a 12. századi Szász Annalista (Annalista Saxo), miszerint Salamont 1087-ben az övéi meggyilkolták.⁸⁸

Makk Ferenc –Thoroczkay Gábor. Szeged, 2006. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 22.) (= ÍF 1050–1116.) 206. (Rokay Péter munkája.) A szerzőre (Bernoldra) lásd uo. 204.

83 *Die Reichschronik des Annalista Saxo*. Hrsg. von Klaus Nass. (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores, 37.) Hannover, 2006. 478, 24. Az adatra lásd újabban Rokay: *Salamon magyar király*, 40–47. (Tévedésen alapuló átvételnek tartja.)

84 Fordítását alapos jegyzetanyaggal lásd ÍF 1050–1116. 327–328. (Olajos Teréz munkája.)

85 Ezeket elsőként Cornides Dániel gyűjtötte össze. Lásd alább a 105. jegyzetet. Még lásd Rokay: *Salamon és Póla*, 91–93. Itt is meg kell jegyezni azonban, hogy a jeles történész kissé mintha tendenciózus módon ismertetné e forrásokat, vagyis igyekszik jelentőségüket kisebbíteni, hitelenségüket megkérdőjelezni. Holott a valóságban a Salamon pólai remeteségéről szóló krónikás tudósítás az, amely igencsak gyenge lábakon áll. Veszprémy László rámutatott, hogy a legendát megőrző krónikahagyomány fiktív jellegéről árulkodik az a részlet (a legkorábbi lejegyzőnél, Kézai Simonnál), miszerint Judit hú maradt remetévé lett hitveséhez, majd halála után sem ment férjhez többé – holott éppen az ellenkezője történt (vagyis férjhez ment), amint arról fentebb már szó esett. Lásd Veszprémy: *Történetírás*, 279–280. Szintén a tudósítás valótlanágát sejteti a krónikakompozíció elbeszélésének befejezése, amely szerint Salamon felesége és anyja az admonti kolostorban nyugszik, ami ugyancsak téves adat. Lásd ÍF 1050–1116. 407. 1773. jegyz. (Thoroczkay Gábor); Báling: *Az Árpád-ház*, 414.

86 [Prileszky János:] *Acta Sanctorum Ungariae ex Joannis Bollandi ... eiusque continuatorum operibus excerpta, et prolegomenis ac notis illustrata*. I–II. Tyrnaviae, 1743–44. II. 64–65. Az igazság kedvéért tegyük hozzá, hogy Prileszkyben ébredt némi kétely Salamon pólai kultuszával kapcsolatban, és emiatt érdekelt volt is az ügyben a város egyházi eljáróinál, de végül sikerült magától elhessegetnie a gyanút. Uo. 67–69. Még lásd Rokay: *Salamon és Póla*, 103.

87 Prileszky, *Acta Sanctorum*, II. 65–67.

88 Lásd Joannes Stilingus [et al.]: *Acta Sanctorum Septembris ... Tomus VII. Antwerpiae*, 1760. 864(2). (Két 864. oldal van a kötetben az oldalszámok hibás számozása miatt, a mondott rész a „második” 864. oldalon van!) A teljes életrajzot lásd uo. 848–874.

Maga Pray az *Annales*ben még igen bizonytalan a témával kapcsolatban, mivel ekkor – vélhetőleg Péterffy Károly hatására – nem a pólai remeteség ideáját, hanem a még kevesebb hitellel bíró ausztriai szerzetességről szóló beszámolót részesítette előnyben.⁸⁹ De a most tárgyalt, Salamonról és Imréről szóló értekezés előtt már kézbe vette Prileszky munkáját, és őt követve 1774. évi művében kizárta a heiligenkreuzi verziót,⁹⁰ és teljes erejével a pólai remeteség védelmére kelt. Pray ugyanakkor több forráskritikai érzékkel bírt, mint Prileszky, és belátta, hogy Konstanzi Bernoldot, illetve a Salamon feleségének újbóli házasságáról beszámoló kútfőket nem lehet olyan könnyedén figyelmen kívül hagyni, mint azt egykori rendtársa tette. De így sem járt el kellő szakmaisággal, mivel Bernold Salamon halálára vonatkozó adatát úgy próbálta meg kikezdeni, hogy annak művéből vélt vagy valós hibákat, tévedéseket szemezgetett ki, s ezzel vélte diszkreditálni a szerzőt.⁹¹

Szerzőnk Salamon király feleségének újbóli házassága kapcsán is sajátos megoldást választott. Azt állította ugyanis, hogy nem az I. Wladislav Hermannhoz feleségül menő Judit, hanem IV. Henrik másik, soha nem létezett nővére, Zsófia – így nevezi tévesen Juditot a magyar krónikakompozíció,⁹² s annak felhasználói (így Thuróczy és Bonfini) – volt Salamon felesége.⁹³ Saját igaza mellett használt fel bizonyítékként egy másik állítólagos „kortárs” krónikást, Aloldust, aki szintén „Zsófiának” nevezi a Salamonnal eljegyzett császárleányt.⁹⁴ Pray azonban nem vette észre, hogy ez a szerző, illetve műve a 18. századi történész-hamisító, Chrysostomus Hanthaler ciszterci szerzetes koholmánya, aki persze valamelyik magyar történeti munkából leste ki a téves „Zsófia” nevet.⁹⁵ Hogy a szélhámosság felismerése nem lett volna lehetetlen feladat, azt jelzi, hogy Pray kortársának ez már sikerült: Cornides Dániel alig négy évvel a *Dissertationes* megjelenése után már leleplezi Hanthaler üzenetét, mivel rámutat „Aloldus” művében olyan adatokra, amelyek egyértel-

89 Pray: *Annales regum*, I. 83–85. Idézi Péterffy Károlyt a kérdéssel kapcsolatban, aki szintén az ausztriai verzió mellett teszi le a voksát. Lásd Carolus Péterffy: *Sacra concilia ecclesiae Romano-Catholicae in regno Hungariae celebrata ...* Tomus I. Viennae Austriae, 1742. 13–14. e.) jegyz.

90 Pray: *Dissertationes*, 10–12.

91 Lásd uo. 34–35. Rokay Péter szintén igyekszik megkérdőjelezni Bernold szavahihetőségét – ezzel mintegy Pray örökébe lépve. Lásd Rokay: *Salamon és Póla*, 81–91.

92 Lásd erre ÍF 1050–1116. 368. 1622. jegyz. (Ford. Dér Terézia–Galántai Erzsébet, jegyz. Thoroczkay Gábor.)

93 Lásd Pray: *Dissertationes*, 35–40. Említi Rokay: *Salamon magyar király*, 71.

94 Pray: *Dissertationes*, 37–38.

95 A Hanthaler által „kiadott” krónika: Aloldus de Peklarn [Chrysostomus Hanthaler]: *Notulae Anecdotae e Chronica Illustris Stirpis Babenbergicae in Osterreichia dominantis: Quam ... Aloldus de Peklarn ... ab anno MXXXIV. usque ad annum MLVI. capellanus conscripsit... edidit ex autographo ...* Chrysostomus Hanthaler... Cremsii, 1742. A Pray által is idézett (lásd előző jegyzet) hely: uo. 115. Hanthaler személyére és hamisításaira lásd Michael Tangl: *Die Fälschungen Chrysostomus Hanthalers. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 19 (1898) 1. sz. 1–54.; Alkuin Volker Schachenmayr: *Chrysostomus Hanthalers Lilienfelder Fälschungen als hermeneutische Grenzgänge. Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktinerordens und seiner Zweige* 124 (2013) 261–287.

műen későbbi művekből lettek kiszedegetve, így a „Zsófia” névre is – és még a hamisító személyét is helyesen sejtí meg!⁹⁶

A fenti botlásához igen hasonlatos Praynak a Szent Imréről szóló dolgozatában elkövetett hibája. Ismeri ugyan a Hildesheimi Évkönyv szöveghelyét, amely Imre halálos kimenetelű vadkanvadászatáról tudósít,⁹⁷ de mind a korábbi *Annales*-ben, mind pedig a tárgyalt dolgozatában kétségbe vonja annak állítását, és inkább késői elbeszélő források – így Ranzanus – állításához ragaszkodik, amelyek a herceg betegségben való elhunytáról számolnak be. Magyar történeti munkájában Pray fő érve az, hogy Imre egyszerűen nem halhatott meg így, mivel jelleme bizonyára „elborzadt” az ilyesféle szórakozástól;⁹⁸ az Imréről írt értekezésben pedig inkább a kései források „bizonyosságára” helyezi a hangsúlyt.⁹⁹ Pray tehát ezúttal sem tudja elengedni a hagyományt, és sajnos megint a segítségére siet a fiktív „Aloldus”, aki Imre halálának elbeszélésekor nem ír vadkanbalesetről, ami Pray szerint bizonyító érv amelle, hogy nem is történt

96 Cornides még nem mondja ki, hogy Hanthaler a hamisító, de már finoman utal rá, jelezve, hogy a ciszterci szerzetes a munka kiadója és fő „védelmezője”. Lásd erre Daniel Cornides: *Regum Hungariae qui seculo XI. regnare, genealogiam illustrat ... Daniel Cornides ... Posonii et Cassoviae, 1778. 162–167., 179–182.*

97 Pray idézi az *Annales*-ben, majd a *Dissertationes*-ben is. Lásd Pray: *Annales regum*, I., 39. a.) jegyz.; Uő: *Dissertationes*, 56. A szöveghely magyar fordítása, jegyzetekkel: *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szerk. Kristó Gyula. Szeged, 1999. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.) 215–216. (Thoroczkay Gábor munkája.) A szöveghellyel, illetve a Hildesheimi Évkönyvvel kapcsolatban Bradács Gábor újabban megjegyezte, hogy általában is megbízható forrásnak számít, különösen II. Konrád korára (uralk. 1024–1039). Felhívta a figyelmet ugyanakkor arra a sajátos helyzetre, hogy a magyar krónikahagyomány „hallgatása” miatt Szent Imre halálával kapcsolatban egyedül erre a forrásra vagyunk utalva. Lásd Bradács Gábor: „Heinricus filius Stephani, qui tantis miraculis claruit.” Szent Imre herceg a középkori európai történetírásban. *Történeti tanulmányok XVI* (2008) 51–72., itt: 52, 57–59. Legújabban Tóth Endre közölt alapos tanulmányt a nevezetes locusról; a közlés valóságátartalmát vizsgálva a vadászat tényét – és Imrének a vadászat alatti elhunytát – hihetőnek tartja, de kétségbe vonja, hogy a herceg halálát vadkan okozta volna. Lásd Tóth Endre: Imre herceg haláláról. Milyen hír érkezett 1031 őszén Hildesheimbe? *Századok* 158 (2024) 114–144. Kérdés ugyanakkor, hogy szét lehet-e így választani a forrás két állítását.

98 „Sed cum ab eiusmodi oblectamentis indolem Emerici fere abhorruisse sit verisimile, ut ex iis, qui de eo scripsere, liquet, neque ullus praeterea inauditum eatenus mortis genus in litteras retulerit, credibile est, scriptorem aut maligna fama deceptum, aut errorem in nomine commisisse, dum praeterea Americum Russorum ducem novo errore comminiscitur.” Lásd Pray: *Annales regum*, I. 39. („Mivel azonban valószínű, hogy Imre jelleme szinte elborzadt az efféle szórakozásoktól – világos ez azok alapján, akik róla írtak –, továbbá senki más nem jegyezte le ezt az addig hallatlan halálnemet, ezért a szerzőt [a Hildesheimi Évkönyv szerzőjét – T. G.] hihetőleg valami rosszindulatú híresztelés tévesztette meg, vagy a névben hibázott, mivel ezenkívül Imrét az oroszok hercegének nevezi, ami újabb tévedés.”) A fenti ellenvetésnek még a 19. században, sőt, a 20. század elején is akadt követője. Vö. Bradács: Heinricus filius, 57.; Tóth: Imre herceg, 112–113. Imre sajátos titulusra (*dux Ruizorum* – „oroszok hercege/vezére”), annak sokféle értelmezésére legújabban lásd Tóth: Imre herceg, 121–130. (Tóth Endre ugyanitt egy új, kétségkívül tetszetős elmélettel is előáll ezzel kapcsolatban).

99 Pray: *Dissertationes*, 56–57.

ilyesmi.¹⁰⁰ Az bizonyos, hogy Pray eme okfejtései Imréről – és Salamonról – nem fognak szerepelni a honi kritikai történetírás legfényesebb lapjain.

Érdeemes azonban most is hátrébb lépnünk, és összefüggéseiben látni a fenti két problémát, vagyis a Salamon- és az Imre-kérdést. Vajon valóban enynyire szigorúnak kell lennünk Prayhoz? Nem esünk-e abba a hibába, hogy jelenlegi tudásunk birtokában olyan elvárásokat támasztunk vele szemben, amelyek nem méltányosak, tekintetbe véve saját kora körülményeit, lehetőségeit? E kérdésre akkor kapjuk meg a választ, ha néhány szerzőt megvizsgálunk a korszakból. A két problémával ugyanis számos historikus foglalkozott – szinte Prayval párhuzamosan.

Az első ilyen személy Paulus Xystus Schier (1727–1772), a tudós Ágoston-rendi szerzetes, aki ugyan ausztriai születésű volt – a határmenti Bruck an der Leitha, azaz Lajtabruck szülöttje¹⁰¹ –, mégis nagy érdeklődéssel fordult a magyar história, különösen az Árpád-kor felé, amiben szerepet játszottak pozsonyi gimnáziumi tanulmányai is.¹⁰² A magyar katolikus klérushoz nem kötődő, így vélhetőleg emiatt is szabadabban fogalmazó Schier a Salamon-kérdéshez szólt hozzá az Árpád-házi királyok feleségeiről szóló értekezésében. Jó szemmel látta át a problémát, és véleményét nem rejtette véka alá. Kijelentette ugyanis, hogy a források egyértelmű tudósításával – miszerint Salamon

100 „Magnopere autem vereor, ut mortis genus, quo Emericum e medio sublatum perhibet, et cuius nemo praeterea meminit, rite consignatum sit, praesertim cum non desint, inter quos Ranzanus est, qui Emericum prius, quam obiisset, morbo tentatum scripserint, quod a laniena illa Hildeshaimensis chronographi magnopere abhorret. Quae res si veritati consentanea esset, non dubitem Aloldum scriptorem supparem, et nostris vicinum, scripserat enim in Austria, miserandae huius mortis mentionem facturum fuisse: qui tamen ad annum MXXXVIII. haec solum memorat: Sanctus Stephanus Hungariae rex in coelum receptus est, quo filium suum Emericum, sanctum pariter iuvenem jam ante se praemisit.” Pray: *Dissertationes*, i. m. 57. („Igencsak tartok tőle, hogy az a halálnem, amellyel szerinte [a Hildesheimi Évkönyv szerzője szerint – T. G.] Imre eltávozott az élők sorából – és amelyet rajta kívül senki sem említ –, nem helyesen lett lejegyezve, különösen, mert vannak – s köztük van Ranzanus is –, akik azt írják, hogy Imrét a halála előtt betegség támadta meg; ami igencsak távol áll a hildesheimi krónikás ama mészárszékétől. Ha ez a történet megfelel a valóságnak, nem kétlem, hogy Aloldus, a majdnem kortárs és a magyarokkal szomszédos szerző – merthogy Ausztriában alkotott – említést tett volna erről a szálanomra méltó halálesetről. Ő azonban az 1038. évnél csak ennyit ír: Szent István, Magyarország királya felvétetett az égbe, ahová már korábban előreküldte fiát, Imrét, a hasonlóképpen szentséges ifjút.”) A vonatkozó „Aloldus”-hely: Hanthaler: *Notulae*, 108.

101 Érdekes, hogy Szinnyi „áthozza” a születési helyét a folyó túloldalára, az akkor még nem is létező Bruckneudorfba (Királyhida). Lásd Szinnyi József: *Magyar írók élete és munkái*. XII. Bp., 1908. 398. Mintha így próbálta volna meg magyar szerzővé tenni...

102 Személyére lásd Monok István: Xystus Schier tanulmányának jelentősége – utószó a hasonló kiadáshoz. In: Xystus Schier: *Dissertatio de Regiae Budensis bibliothecae Mathiae Corvini ortu, lapsu, interitu et reliquiis – Értekezés Corvin Mátyás budai királyi könyvtárának létrejöttéről, hanyatlásáról, pusztulásáról és maradványairól*. Ford. Ábrahám Zoltán, s. a. r. Ekler Péter – Monok István. Bp., 2019. (Supplementum Corvinianum V.) 187–190.; Monok István: Xystus Paulus Schier (1727–1772), egy kevésbé ismert magyar művelődéstörténész. *Magyar Könyvszemle* 136 (2020) 260–266.

meghalt 1087-ben, és özvegye egy év múlva férjhez ment – nem lehet szembe-menni, továbbá a kései krónikaadatok, miszerint Salamon még Kálmán uralkodása alatt feltűnt Magyarországon, aligha hitelesek; az ilyesfajta mende-mondák – írja – rendre felbukkannak elhunyt uralkodókkal kapcsolatban a nép körében.¹⁰³

Elég kategorikusan foglalt állást az ügyben a már említett Cornides Dániel (1732–1787), a jeles evangélikus historikus is, aki egyébként Pray-val és Katonával is jó viszonyban volt, olyannyira, hogy 1784-ben együtt jelentették meg vitairataikat Gánóczy Antal ellen a váradi püspökség alapítása és egyéb témák kapcsán.¹⁰⁴ 1778. évi értekezésében Cornides nem sok teret hagy a további vitára a Salamon-kérdést illetően: hosszan sorolja a Salamon 1087. évi halálát és felesége következő évi házasságát bizonyító forrásokat.¹⁰⁵ Ennek ellenére óvakodik attól, hogy akár Prayt kritizálja, akár Salamon pólai remetességének fikcióját cáfolja, holott bizonyosan ismerte jezsuita kollégája 1774. évi munkáját. Ez egyfajta tapintatos bíráló volt részéről, hiszen Pray nagy valószínűséggel ugyancsak olvasta művét, tehát eljutott hozzá az üzenet.

A fentiek értő fülekre találtak Katona Istvánnál, vagyis láthatóan elgondolkodtatták őt Schier és Cornides érvei. Úgy tűnik azonban, hogy nem szívesen fordult szembe Prayval egy ilyen érzékeny kérdésben. Így aztán művében kétségbeesetten egyensúlyoz a két eltérő nézőpont között. Előbb idézi és elfogadja Pray okfejtését arról, hogy a koronatanú Konstanzi Bernold nem megbízható forrás, de aztán citálja Schier és Cornides érveit, illetve az általuk említett kútfőket, s maga is felhoz néhány szempontot a pólai legenda ellen, például azt, hogy a magyarországi egyházban semmilyen kultusza nem volt Salamonnak a középkorban. Végül mégsem áll a kételkedők közé, hanem szokás szerint megpróbálja összesímitani az egymásnak ellentmondó forrásokat és véleményeket. Ennek érdekében két megoldási javaslattal áll elő. Az első, hogy tévesen keltették halálhírért Salamonnak, s ezért ment férjhez az özvegye egy évvel később – amint láttuk, az *Acta Sanctorum* szerzője is erre felé kereste a kiutat, tehát Katona talán innen vette az ötletet, bár nem feltétlenül. A második, szellemes megoldás szerint Judit házasságát az tette lehetővé, hogy érvényben volt Szent István törvénye, amely az országból elmenekült emberek házastársainak engedélyezte az újbóli házasságot.¹⁰⁶ Az bizonyos, hogy Kato-

103 Xystus Schier: *Reginae Hungariae primae stirpis ... Opus posthumum ...* Viennae, 1776. 257–259.

104 Személyére lásd Magyar Árpád: Cornides Dániel. In: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor*. Főszerk. Kőszeghy Péter; szerk. Tamás Zsuzsanna. II. Bp., 2004. 71. Az említett 1784. évi „tanulmánykötet” lásd Jarmalov Rezső tanulmányát a jelen kötetben.

105 Cornides: *Regum Hungariae*, 183–184.

106 „Nunc unicum viam de Salomone scriptores conciliandi hanc superesse videmus, ut mortem eius falso sparsam et creditam, ideoque coniugem eius Wladislao nuptam esse, dicamus, aut certe S. Stephani legem profugorum ex regno maritorum uxores nubere permittentem, tunc valuisse, credamus.” Katona: *Historia critica*, II. 527. („Jelenleg úgy véljük, hogy egyetlen út maradt a Salamonról író szerzők kibékítésére, mégpedig az, hogy azt állítsuk: elhalálozása [tehát annak híre – T. G.] tévesen terjedt el, illetve adtak neki hitelt, és hitvese ezért ment férjhez Wladislawhoz – vagy pedig azt kell hinnünk, hogy ekkor érvényben volt Szent István törvé-

nának itt megint a jól ismert egyeztető, kibékítő karaktere érvényesült,¹⁰⁷ de itt nem tűnik annyira őszintének. Nekem úgy tetszik, hogy neki is voltak kétségei Salamon isztriai remeteségével kapcsolatban – ezt az előző lapokon elégségesen bebizonyította –, de inkább megtartotta magának a véleményét. Ehhez képest Palma Ferenc Károly, az ugyancsak exjezsuita tollforgató már minden aggály nélkül elutasítja a „pólai szálat” 1785-ben, művének harmadik kiadásában, ugyancsak Schier és Cornides alapján – sőt odáig merészkedik, hogy azt „mesének” (*fabula*) minősíti.¹⁰⁸

Sokkal kényesebb ügy volt a Szent Imre-kérdés. Az államalapító fiának szentsége Salamonéval szemben rendkívül szilárd hagyománnyal bírt a magyarországi egyházban, és tisztelete a 18. században is virágzott, ami egyrészt a nemzeti szentek egyre erősödő kultuszának volt köszönhető, másrészt talán Szent István megnövekedett szerepének is, aki a *Patrona Hungariae*-eszme miatt lett kiemelkedő jelentőségű.¹⁰⁹ Ebből következőleg a Szent Imre-hagyomány bolygatása nem volt tanácsos, egyetlen szerzőnek sem. Jellemző, hogy Katona is csatlakozott Prayhoz, és ezúttal fenntartások nélkül: elfogadta tőle a Hildesheimi Évkönyv állításának hiteltelenítését (disszertációjára szövegszerűen is hivatkozik), tehát ő is kijelentette, hogy Imre jellemének ellentmond a kútfő tudósítása, továbbá nem is volt az „oroszok” hercege (egyikőjük sem értette ezt a kitéltet).¹¹⁰ A többi, fent említett historikus pedig – vagyis Schier,

nye, amely engedélyezte, hogy az országból elmenekült emberek hitvesei férjhez menjenek.”) A teljes okfejtést lásd uo. 512–527. Szent István említett törvénycikkét (új beosztás szerint Szent István első törvénykönyvének 30. cikkelye) lásd *Online Decreta Regni Mediaevalis Hungariae. The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary*. Ed. János M. Bak. (All Complete Monographs 4.) Online Edition. Logan, 2019. https://digitalcommons.usu.edu/lib_mono/4/. (A letöltés ideje 2024. február 6.) 26, 38. (Persze kissé sántít a törvénycikkre való hivatkozás, hiszen Judit ekkor már régen nem tartózkodott Magyarországon.) – A fentiekből is látszik, hogy téves Rokay Péter ama megállapítása, miszerint Katona „teljes egészében elutasította” Salamon pólai remeteségét. Lásd Rokay: *Salamon magyar király*, 30.; még lásd uő: *Salamon és Póla*, 12. Ez valójában Schierre és Cornidesre és az alább említendő Palmára igaz, míg Katona éppen hogy igyekezett „megmenteni” a legendát, bár az tény, hogy komoly fenntartások mellett.

107 Katona máskor is a források egyeztetésére törekedett, vagyis olyan feltételezésekkel élt, amelyek alapján az egymásnak (Katona szerint látszólag) ellentmondó források állításai „elférnek” egymás mellett. Van, amikor ez a helyes út, de van, amikor nem – például Salamon esetében sem. Katona eme módszerére szemléletes példákat hoz Szabados: Katona István, 690–694.

108 Carolus Franciscus Palma: *Notitia rerum Hungaricarum. Editio III. ... Pars I.* Pestini, Budae et Cassoviae, 1785. 389–390.

109 Szent Imre barokk-kori kultuszának tudomásom szerint nincs önálló irodalma. Barokk kori ikonográfiájára jó összefoglalás: Szilárdfy Zoltán: Ami még hiányzik Szent Imre ikonográfiájából, különös tekintettel szülővárosára és a Székesfehérvári Egyházmegyére. In: *Szent Imre 1000 éve. Tanulmányok Szent Imre tiszteletére születésének ezredik évfordulója alkalmából*. Szerk. Kerny Terézia – Smohay András. Székesfehérvár, 2007. 112–116., illusztrációk: 218–243. Emellett a Szent István-tisztelet 16–18. századi irodalmi és képzőművészeti megvalósulásaival foglalkozó dolgozatok általában érintik az uralkodó fiának korabeli kultuszát is. Különösen tanulságosak ennek kapcsán az alábbi kötet dolgozatai: *Hol vagy, István király*, passim.

110 Katona: *Historia critica*, I. 386–388. Imre titulusára lásd fentebb a 98. jegyzetet.

Cornides és Palma – mélységesen hallgatott az ügyben, és még csak nem is említették meg a Hildesheimi Évkönyv adatát.

Az utóbbi esetről tehát azt mondhatjuk, hogy Pray és Katona esetében győzött az (ex)jezsuita szerzetes a historikus felett: nem tudtak elképzelni más Szent Imrét, mint a legendák alakját, aki liliummal a kezében tekint az égre, átszellemült arccal.¹¹¹ Talán ugyanez mondható el Palmáról is, és vélhetőleg Schier is ide sorolható. Cornides pedig ismét csak óvatos volt: bizonyosan ismerte Pray véleményét, de erről inkább nem nyitott vitát. Az említett körülmények miatt adhatunk ugyan e szerzőknek felmentést, de azért jegyezzük meg, hogy az Imre-idea megőrzéséért a forráskritikát áldozták fel.

Ígazságtalan lenne azonban Pray (és a többi szerző) elfogultságainak hangsúlyozásával zárni e fejezetet. Ellensúlynak ott van a kiváló *Specimen Hierarchiae Hungaricae*, a nagyszabású főpapi archontológia, amelyben Pray ráadásul kis dolgozatokban áttekinti az egyes egyházmegyéek létrejöttét is. Elsősorban az okleveles anyagot aknázza ki a főpapi névsorok összeállításához, s ragyogó munkájával kétségkívül kiemelkedő jelentőségű, megkerülhetetlen kézikönyvet alkotott.¹¹² Sőt, egy helyen Katonát is felülmúlta: kollégájával ellentétben ugyanis igen helyesen kipurgálta „Estoras” Albertet, az Esterházyak fiktív őseit a kalocsai érsekek – illetve a csanádi püspökök – sorából,¹¹³ s hasonlóan járt el a hercegi család többi koholt főpap elődjével, „Ferenc” pécsi, illetve „Mátyás” váradi püspökkel.¹¹⁴ E figurák egyaránt az Esterházyak, elsősorban a hercegi rangra emelkedett Esterházy Pál (1635–1713) által kreált, részben kitalált genealógiából származtak, amely az 1700-ban megjelent *Trophaeum*ban öltött szilárd alakot, a dicső ősök létét „bizonyító” hamisított oklevelek kíséretében.¹¹⁵

111 Szent Imre eme barokk-kori ábrázolásaira lásd Szilárdfy: Ami még hiányzik, 218–243.

112 Lásd Pray: *Specimen*. A műre lásd Szabados: *A magyar történelem*, 201.

113 A kalocsai érsekekre vonatkozóan Pray jelzi is, hogy Albertet szándékosan hagyja ki (Pray: *Specimen*, II. 4. e.) jegyzet.) A szöveghelyre lásd korábbi írásunkat: Tóth Gergely: Egy koholmány hosszú árnyéka. Esterházy Pál genealógiai fikciójának utóélete a 18–19. században. In: *Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás. Egy 17. századi arisztokrata életpálya a politika és a művészet határoidékén*. Szerk. Ács Pál. Bp., 2015. 357–372., különösen: 368–369. A csanádi püspökök sorozatában – merthogy Albert állítólag ezt a méltóságot is betöltötte korábban – Pray már meg sem említi a kitalált főpapot. Lásd Pray: *Specimen*, II. 290–291.

114 A fiktív „Ferenc” pécsi püspököt Pray már jegyzetben sem említi az egyházmegye főpapjainak felsorolásakor, és hasonló a helyzet „Mátyás” váradi püspökkel. Lásd Pray: *Specimen*, I. 242., II. 160–161. Biztosak lehetünk ugyanakkor abban, hogy tudott róluk, csak éppen nem vette komolyan a velük kapcsolatos adatokat – amiben tökéletesen igaza is volt.

115 Lásd erre Buzási Enikő: Fikció és történetiség az Esterházy család ősgalériájában és a Trophaeum metszeteiben. In: *Történelem-kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatáról Magyarországon*. Szerk. Mikó Árpád – Sinkó Katalin. 2000. 411–424.; Fazekas István: Esterházy Pál nádor és a családtörténet. *Századok* 143 (2009) 905–917.; Tóth: Egy koholmány.

Önkorrekciók

Mielőtt befejeznénk vizsgálatunkat, térjünk még vissza Pray György utolsó, halála évében megjelent összegzéséhez, a *Historia regum Hungariae*-hez! E munkáját ugyanis vallatóra foghatjuk, és megvizsgálhatjuk, hogy belátta-e korábbi hibáit, vagyis képes volt-e újragondolni – kollégái kutatási eredményei hatására – azokat a problémás okfejtéseit, amelyek kapcsán később új, saját nézeteivel ellenkező megállapítások láttak napvilágot. Az áttekintés igen tanulságos, mind a korabeli történeti kutatás dinamikájára, mind Pray történelési karakterére vonatkozóan.

Lássuk előbb, hogy mi az, ahol nem történt változás! Szent István okleveleit szerzőnk továbbra is hitelesnek tartotta. Csak annyi engedményt tett, hogy a Szilveszter-bulla egy részletét interpolációnak, azaz utólagos betoldásnak tekintette, de elvetette, hogy teljes egészében kései hamisítvány lett volna.¹¹⁶ A többi koholt Szent István-oklevéllel kapcsolatban ennyi kételye sem volt.¹¹⁷ A tatárok kivonulására továbbra sem találta meg a helyes dátumot, vagyis 1243-ra helyezte, bár láthatóan inkább elkente a kérdést.¹¹⁸

Jóval több helyen látunk azonban elmozdulást a korábbi, téves álláspont-ról. Szent László halála kapcsán már szó sincs 1096-ról a *Historia regum*-ban: helyesen 1095. július 29-ére teszi, és a szász annalistát, valamint a Hildesheimi Évkönyvet hivatkozza a halála időpontjára.¹¹⁹ Vagyis meggyőzhette Katona okfejtése, aki nyomós érvekkel mutatta ki az 1096-os dátum lehetetlenségét. Az Olšava melletti csatát is helyesen 1116-ra helyezi Prágai Kozma alapján; nagyon valószínű, hogy itt is Katona lehetett az irányadó.¹²⁰ III. Béla halála kérdésében szintén elengedte a hibás datálást (1199), és 1196-ra helyezte elhunytát;¹²¹ mint említettük, hibáját már előzőleg korrigálta egy kisebb értekezésében, sőt e munkájában kivételesen jelezte is korábbi tévedését.¹²² A moldvabányai csata kapcsán is tesz egy kis engedményt: habár továbbra is úgy vélekedik, hogy Mátyás győzelmet aratott, de jelzi, éspedig minősítés nélkül, hogy a lengyel szerzők másképp írnak az eseményről, és ehhez Katonát idézi.¹²³

Rendkívül érdekesnek találom, hogyan járt el szerzőnk a szent herceg, azaz Imre és a „szent” király, vagyis Salamon esetében. Ami a heceget illeti, a halála időpontjának 1031. szeptember 2-át adja meg, majd jegyzetben kurtán odaveti, hogy az évszámot a Hildesheimi Évkönyvből tudja. Vagyis felelős

116 Pray: *Historia regum ... cum notitiis*, I. CXLVIII–CLI.

117 Lásd Pray: *Historia regum ... cum notitiis*, I. 23 (Zalavár); I. 37. (Ravenna, Bakonybél). Az oklevelekkel kapcsolatban még lásd fentebb a 39. jegyzetet.

118 Mindenesetre az 1243-as dátum áll a kivonulásuk említése mellett. Pray: *Historia regum ... cum notitiis*, I. 248.

119 Lásd Pray: *Historia regum ... cum notitiis*, I. 92.

120 Pray: *Historia regum ... cum notitiis*, I. 122.; vö. Katona: *Historia critica*, III. 366–370.

121 Pray: *Historia regum ... cum notitiis*, I. 177–178.

122 Georgius Pray: *Dissertatio historico-critica de prioratu Auranae*. Viennae, 1773. 10–11. a.) jegyz.

123 Pray: *Historia regum ... cum notitiis*, II. 417.

megoldással elfogadja az évszámot az általa korábban keményen támadott kútfőtól, de vadkanvadászatról nem szól. A probléma megoldását tehát egyszerűen „elnapolta”.¹²⁴

Salamon esetében egy igen rafinált, bár végeredményben elég átlátszó ügyeskedéssel módosította véleményét úgy, hogy saját igazát se engedje el. Először is kijelenti, hogy itt a források nem egyeznek: a magyar kútfők szerint Salamon a bizánciakkal vívott csata után még feltűnt Magyarországon, a pólai források pedig az Isztriai-félszigeten töltött remeteségéről írnak, ám mindennek ellentmond Konstanzi Bernold és a Szász Annalista, akik szerint elesett az 1087. évi ütközetben. Már ez is kissé hamis tálalás, hiszen úgy tünteti fel a forrásokat, mintha egyenrangúak lennének, holott Konstanzi Bernold a legszorosabb értelemben kortárs volt,¹²⁵ és a Szász Annalista is a 12. század derekán (valószínűleg 1148–1152 között) állította össze művét,¹²⁶ míg Kézai munkája jóval később, 1282–1285 között keletkezett, a többi magyar – és főleg pólai – kútfőről nem is beszélve. A két kortárs krónikával ezután szembeállítja Anna Komnéné már említett munkáját, és rámutat, hogy a bizánci császárléány Tzelgu (besenyő) vezér haláláról ír, nem pedig Salamonéről. A németek körében azonban – folytatódik a gondolatmenet – eltorzult a hír, mert a besenyő vezért nem ismerték, Salamont viszont annál inkább, s tudták (?), hogy részt vett a csatában, így tévesen róla hitték, hogy meghalt – ezért történhetett meg, hogy felesége, abban a hitben, hogy megözyegyült, újból férjhez ment.¹²⁷ Pray okfejtése egyfajta továbbfejlesztése a „hamis hír”-elméletnek, amely már az *Acta Sanctorum*-ban, majd Katonánál is feltűnt. A meglehetősen erőltetett érvelés arra jó volt, hogy ne kelljen feladnia a trónfosztott király szentségéről szóló korábbi álláspontját, de a szigorú forráskritikától elég messze állt. Anynyi elmozdulás viszont itt is tapasztalható, hogy legalább már nem próbálta Konstanzi Bernoldot hiteltelen, megbízhatatlan szerzőnek beállítani.

Végeredményben tehát kettéválaszthatjuk az eredményeket. A világi események tárgyalásakor Pray késznek mutatkozott belátni korábbi tévedéseit, és eszerint korrigálni az általa előzőleg leírtakat. Ami a kényesebb természetű szentéletrajzokat illeti, csak részleges engedményekre volt hajlandó, de legalább már a nézeteivel ellenkező forrásokkal „kíméletesebben” bánt. Végül volt néhány eset, ahol semennyit sem módosított korábbi hibás vélekedésén – Szent István-oklevelek, tatárjárás vége –, de valójában csak az utóbbi meglepő, mert az előbbieket kapcsán nem látunk előrelépést más (katolikus) szerzőnél sem. A fenti vizsgálat legfontosabb tanulsága meglátásom szerint az, hogy Pray véleményének módosulásait regisztrálva megfigyelhetjük a korabeli történettudomány intenzív működését, a szerzők és művek közötti diskurzust, illetve azt, hogy eme kölcsönhatások révén hogyan válik pontosabbá,

124 Pray: *Historia regum ... cum notitiis*, I. 30.

125 Vö. ÍF 1050–1116. 204.

126 Lásd Klaus Nass: Einleitung. In: Annalista Saxo: *Die Reichschronik*, VIII.

127 Pray: *Historia regum ... cum notitiis*, I. 82.

vagy éppen árnyaltabbá a historikusok véleménye egy-egy esemény, illetve vitás kérdés kapcsán.

Összegző gondolatok

Dolgozatunk végén megkísérelhetjük, hogy mérleget vonunk, bár valódi összegzés csak egy szisztematikus, teljes körű vizsgálat után lesz majd lehetséges. Úgy gondolom, hogy a Pray-életmű két legfontosabb darabja az *Annales veteres* és az *Annales regum*, az istváni államalapítás által két részre osztódó magyar történet két nagy elbeszélése. Az *Annales veteres* lerombolta mindazt, amit addig a magyar őstörténetről írtak; az egész mű egy lendületes, felszabadult, tabukat nem ismerő kritikai oknyomozás, egymás után sorjázó szellemes és (részben) helytálló okfejtésekkel, amely joggal aratott sikert, és a mai olvasót is lenyűgözi. De nagy jelentőségű az *Annales regum* is, amely az első kritikai igényű modern feldolgozása a teljes középkori (és kis részben kora újkori) magyar históriának – rendkívüli munka, minden fogyatkozása és hibája ellenére. Eme művével valóban neki sikerült először a magyar királyság teljes történetét megírnia úgy, hogy már végig következetesen alkalmazta az eruditus történetírás elvárásait, és források tekintetében is igen nagy részben új alapokra helyezte az eseménytörténetet. A modern magyar középkorkutatásnak ő az ősatya: az utána következő történész-generációk bizonyos tekintetben az általa megteremtett keretek között, illetve jelentős részben az általa felhasznált forrásbázisból, és az általa felépített elbeszélésből kiindulva, azt fejlesztve, javítgatva folytatták a munkát. *Annalese* tehát valóban rendkívüli mű, és Prayt kimagasló helyre emeli a magyar történettudomány panteonjában. Tegyük hozzá viszont, hogy az *Annales regum*nak mindeddig inkább csak az erényeit hangsúlyozták a Pray-életmű kutatói. Dolgozatunkban ezért igyekeztünk rámutatni a mű néhány gyenge pontjára is, mint például az okleveles adatok túlértékelése, valamint a nem kellően alapos forráskritika, és az ezekből adódó hibák.

Az *Annales regum*mal kapcsolatban meg kell még jegyeznünk, hogy nem a semmiből jött ez a mű, mert az eruditus forráskritikát már sokan alkalmazták Pray előtt a magyar történet kutatása során. Jellemző emellett a rendkívül dinamikusan fejlődő, s a század végére valósággal „virágba boruló” magyar történetírássra, hogy hiába volt kimagasló teljesítmény az *Annales regum*, nem maradt sokáig a „csúcson”: röviddel később sok szempontból felülmúlta, meghaladta Katona *Historia criticája*. Hatása mégis nagy volt a későbbi történetírássra, bár kérdés, hogy Katona művéhez viszonyítva mekkora volt ez a befolyás. Fontos lenne ezért vizsgálni mindkét – illetve az *Annales veteresszel* együtt mindhárom – mű későbbi recepcióját.

A feladatok ugyanakkor bőven sorolhatók tovább. Szükséges lenne a *Notitiae praeviae*, az új utakon elinduló államtörténeti dolgozat, illetve a *Specimen* elmélyült elemzése, hatástörténetének feltárása. A *Specimen* kapcsán

megjegyzendő, hogy Pray egyháztörténeti munkássága is külön elemzést érdemelne, figyelembe véve részben vallási gyökerű elfogultságait, részrehajlását is. Megemlítendő itt Szent Imrével és Salamon magyar királlyal kapcsolatos téves – ám nagy hatású! – okfejtései, amelyeket fentebb bővebben tárgyaltam; eme elhibázott dolgozatok szintén az említett elfogultságok számlájára írandók. Az önkorrekciók bemutatásával ugyanakkor érzékeltetni akartam, hogy szerzőnk képes volt hibái belátására, a nehéz problémák újragondolására. Ezért külön kutatás tárgya lehetne Pray mint történetíró nézeteinek alakulása, történész kollégáival való interakciói – beleértve a heves vitákat is, de nemcsak azokat, hanem a másik igazának csendes elismerését is, ahogy fentebb láthattuk. Nem kerülhető meg továbbá a teljes életmű új szempontú vizsgálata, szoros végigolvasása, Pray levelezésének kiadása, s ennek segítségével a kortársakkal való kapcsolatainak feltérképezése. Eme kutatásokra építve a jövő Pray-monográfusának el kell helyeznie az egész életművet a 18. századi magyarországi historiográfia bonyolult hálójában, pontosan jelezve az elődöket, mintákat, kortársakat és követőket is.

Befejezésül térjünk vissza oda, ahonnan elindultunk: a Pray Györgyhöz kapcsolódó antonómáziához, avagy állandó jelzőhöz. Tanulmányomból reményeim szerint kiderült, hogy nem nevezhetjük őt a „kritikai történetírás megalapítójának”, mert számosan voltak, akik taposták előtte az utat. Javaslom ehelyett, hogy eme kritikai, eruditus történetírás egyik betetőzőjének, csúcának tartsuk őt – Katona István mellett. De emellett még illelhetjük szerzőnket más titulusokkal is: ő a magyar őstörténet nagy dekonstrukktőre és újragondolója, az államalapítás utáni históriánk új alapokra helyezője, a honi katolikus egyháztörténet igen eredményes kutatója. Akárhogy is címezzük őt, az bizonyos, hogy Pray Györgynek kijárnak a szuperlatívuszok, és hatalmas munkásságát újra meg újra fel kell fedeznünk magunknak.

GERGELY TÓTH

THE 'FOUNDER OF OUR CRITICAL HISTORIOGRAPHY'?

EXPLORATIONS INTO THE OEUVRE OF GYÖRGY PRAY AS A HISTORIAN

This paper reviews the historiographic oeuvre of György Pray (1723–1801), focusing on his early Hungarian history entitled *Annales veteres*, his medieval Hungarian history called *Annales regum*, and some of his minor writings, confronted with works by his historian predecessors and contemporaries. Its final conclusion is that Pray cannot be considered to be the 'founder of critical historiography' in Hungary, as formerly claimed, given that his predecessors had already attained serious results in this area; in addition, the exclusively favorable evaluation of his historiographer's oeuvre is to be nuanced, as he has committed several errors in his writings (partly due to religious prejudice), some of which were already complained about by his contemporaries. Despite the foregoing, the virtues of his historiographic oeuvre are undeniable, and it must also be acknowledged that, using a large number of charters and other manuscript sources, he produced the first history of Hungary that met the expectations of

contemporary historiography. Thus, he was not so much the founder of erudite, critical historiography in Hungary, but rather its culmination. However, the reception of his works has not yet been explored, even though such an investigation would reveal the extent to which his work influenced later generations of historians.

